

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

1 Eylül 1842'de Sultan Abdülmecid'in ikinci oğlu olarak dünyaya geldi. Annesi Tirimüjgan Kadın Efendi'dir. Osmanlı tahtındaki 34. padişah olarak 31 Ağustos 1876'da tahta geçen II. Abdülhamid yaklaşık 33 sene hükümrân olduktan sonra 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. "Sultan-ı Sabık" olarak yaşadığı hayatının son on yılını önce Selanik, sonra da İstanbul'da gözetim altında geçirdi. Şubat 1918'de Beylerbeyi Sarayı'nda vefat etti. Hafifçe uzun boylu ve duruşu öne doğru biraz eğikti. Muhataplarını etkileyen¹ vakur bir görünüme sahip olup, Osmanlı ailesinin irsi özelliklerini taşıyan iri ve hafif kemerli burnu ve büyük gözleri vardı.

II. Abdülhamid'in çocukluğu oldukça kalabalık bir saray (harem) ortamında Osmanlı tarihinin en önemli değişim hamlesi olan Tanzimat'ın ilk başlardaki şaşaaası içerisinde geçti. Bu şartlarda babasından her çocuğun ihtiyaç duyduğu kadar ilgi görememiş, annesi de verem hastası olduğu için aralarında daima bir mesafe olmuş dolayısıyla II. Abdülhamid ebeveyn sevgi ve şefkatini yeterince tadamamıştı. Annesini 11 yaşında kaybedince Sultan Abdülmecid'in hanımlarından Perestu Kadın Efendi'nin himayesine verildi. Bütün bunlar onun şahsiyetinin oluşmasında belirleyici olacak ve II. Abdülhamid içine kapanık, yalnızlığı seven, kendi kendine yeterli olmayı tercih eden ve mücadeleci bir ruh hal'i sergileyecekti. Çok sonraları bunun izlerini şöyle ifade etmiştir: "İnsan içinde yetiştiği hayat şartlarının tesirlerine göre meydana gelir ve yetişmesinde bilhassa tahsil ve terbiyenin rolü çok fazladır. Benim ne şartlar altında yetiştiğim her zaman unutuluyor. Kız ve erkek kardeşlerim sevilip şımartılırken, bilmediğim bir sebeple babam bana iyi muamele etmezdi. Beni yalnız zavallı kardeşim Murad anlardı. Çocukluğumdan beri ciddi bir tabiatım vardı, oyun oynamayı sevmezdim. Daha pek küçük yaşında beşeriyetin mevcudiyetine dair ciddi mevzular üzerinde düşünmeye başladım. Hayalperesttim. Bu halimden dolayı, hocalarım beni azarlarlar, babama şikayet ederlerdi. Muhitimdekilerin beni anlamadıklarını hissederek büsbütün içime kapanmışım."² Saray geleneğinde şehzadeler özel eğitim gördükleri için II. Abdülhamid de ilk eğitimini devrin iyi hocalarından Gerdankıran Ömer Efendi (Türkçe), Ali Mahvi Efendi (Farsça), Ferid ve şerif Efendiler (Arapça ve dini ilimler) ve Vakanüvis Lütfi Efendi'den (Osmanlı Tarihi) aldı. Bu arada yabancı hocalardan Fransızca ve Batı musikisi tahsil etti. Saray hayatı içerisinde kendi kendine Arnavutça ve Çerkezceyi de konuşulanları anlayabilecek kadar öğrenmiş, böylece çevresinde gelişen olaylar ve yaşanan hadiseleri takip yeteneğini kazanmıştır.

II. Abdülhamid'in gençlik yılları ise Tanzimat'ın sıkıntılarını bizzat görerek ve hissederek geçti. Reformların beklentileri gerçekleştirilememesi, Kırım Savaşı'nın Devlete getirdiği ek külfetler, Islahat Fermanı ve bu fermanın ilanına rağmen İmparatorluğun muhtelif bölgelerinde ortaya çıkan karışıklıklar, Hıristiyan ve Müslüman tebaalar arasında yer yer gerginliklerin başlaması, devlet adamları arasında gün geçtikçe su üstüne çıkan iktidar ve güç mücadeleleri, gittikçe artan bir israf ve bütün bunları karşılamak için nelere mal olacağı hesaplanmadan Avrupa'dan alınan borçlar ve nihayet Avrupalı devletlerin her geçen gün artan müdahaleleri II. Abdülhamid'in gençlik döneminde şahit olduğu gelişmeler arasında idi. Amcası Abdülaziz ve ağabeyi V. Murad'dan sonra Osmanlı tahtının üçüncü varisi olduğu için bu gelişmelerden de etkilenmemesi mümkün değildi. Nitekim kendi ketum kişiliğiyle Devletin ahvalini ve gidişatını hep takip ediyordu.

1861'de babasının veremden ölümü ve Sultan Abdülaziz'in tahta geçişinden sonra Saray'dan ayrıldı. Trabza'daki yazlığı, Maslak'taki köşkü ve Kağıthane'deki çiftliğinde geçen daha sakin bir hayatı tercih etti. Bu dönemde Perestu Kadın Efendi'den kalan miras ve kendisine tahsis edilen aylığı tasarruflu kullanarak giriştiği çeşitli ticari faaliyetler neticesinde ciddi bir servet sahibi oldu. Kendisini yakından tanıyanların ifadelerine göre çok tutumlu ve tedbirli yaşar, israftan ve şaşaalı yaşantıdan nefret ederdi. Hanımı iki

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

çocuğu ve birkaç cariyesi ile müşfik bir baba ve aile reisi olarak düzenli bir hayatı vardı. Sabahları erkenden kalkar, duşunu alır, namazını eda eder, temiz ve itinalı giyinir, atıcılık, binicilik, jimnastik, yüzme ve ağırlık kaldırma gibi düzenli olarak yaptığı sporlarla vücudunu zinde tutmaya çalışırdı.³ Zamanının geri kalan kısmını açık havada dolaşmak, zamanla takdir edilecek bir maharet kazandığı marangozluk, ağaç oymacılığı ve kakmacılıkla uğraşmak, opera ve tiyatro eserleri seyretmek, Batı müziği dinlemek, piyano çalmak ve kitap okumakla doldurmaya çalışırdı. Okuduğu veya bir başkasına okutarak dinlediği eserler daha çok eğlendirici mahiyette seyahatnameler, polisiye romanlar, tarih, siyaset ve hukukla ilgili yazılardı. Tarihe karşı meraklı olup özellikle yakın tarihin olaylarını ve kahramanlarını bilgili kimselerden dinleyip öğrenmeye çalışır ve sık sık tarih sohbetleri düzenleyerek tartışmalara katılırdı. Keza ikametgahını mütemediyen ziyaretçilere açık tutar yerli ve yabancı devlet adamları ile yaşadıkları devrin olaylarını değerlendirir onlardan bilgiler alırdı. Padişahlığı süresince de devam ettirmeye çalıştığı bu alışkanlıklarının dışında hayatının hiç bir döneminde aşırı zevk ve sefahate bulaşmadığı, içkiden de hep uzak durduğu bilinmektedir.

II. Abdülhamid 15 sene süren bu devrinde serbestliği ve sakinliği seçmiş olmasına rağmen gelişmelerden uzak kalmamış, özellikle saray etrafında ve siyaset alanında olup bitenleri yakından izlemeye çalışmıştır. Normal şartlarda amcasının tahta geçmesiyle II. veliaht olarak tahtın yakın namzetlerinden birisidir. Ancak Sultan Abdülaziz'in veraset geleneğini değiştirerek oğlu Yusuf İzzettin Efendi'yi veliaht yapmak istediği rivayetleri çıkmaya başlayınca, ağabeyi V. Murad'ın aksine bu duruma kayıtsız kaldığı izlenimini vererek amcası ile yakınlık kurar. Sultan Abdülaziz'le birlikte Mısır ve Avrupa seyahatlerine katılır, buralarda çeşitli incelemelerde bulunarak bilgi ve tecrübesini arttırır. Bununla birlikte özellikle bazı devlet ricali ve Yeni Osmanlılar tarafından taht arzusu kışkırtılan V. Murad ile de irtibatını devam ettirir, onun köşküne sık sık ziyaretlerde bulunur ve burada yapılan gizli toplantılara dinleyici olarak katılırdı.⁴ Veliaht Abdülhamid'in bu aşamada Sultan Abdülaziz ile kardeşi V. Murad arasında bir tercihte bulunmadığı fakat Devletin istikrarını bozucu ve geleneklere aykırı gelişmelere karşı tedbirli davranmaya gayret ederek sessizce olup biten her şeyden haberdar olmak istediği anlaşılmaktadır. Ancak ağabeyi V. Murad ise onun hakkında pek rahat değildir. Zira Yeni Osmanlılarla olan görüşmelerinde zaman zaman Abdülhamid'e karşı ihtiyatlı davranılması ve kendisinin tahta geçişiyle Kanun-i Esasi'nin ilanına taraftar gibi görünen kardeşine tam olarak itimat edilemeyeceği, dolayısıyla bunlara dair gizli mevzuların ona duyurulmaması gerektiği hususunda onları uyarmıştır. Ancak Yeni Osmanlı kaynaklarına göre bunun kaçınılmaz olarak pek mümkün olamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Yeni Osmanlıların en önde gelen ismi Namık Kemal bu durumla ilgili olarak şöyle söylemektedir: "Bizim korktuğumuz insan Hamid Efendi idi. mamafih meşveret meclislerinde kendisini hazır bulundururduk. Çünkü onu içimize almazsak Yeni Osmanlıların tertibatını Sultan Aziz'e haber vererek cemiyetimizi esasında mahvedebilirdi. Halbuki bizimle beraber buldukça taht-ı saltanatına biraz daha takarrüb (yakınlaştığı) için tertibatımıza hadim olurdu. Onu çaresiz beraber bulundururduk, Fakat Sultan Murad'ın ihtaratına ittibaen Hamid Efendi'ye karşı gayet ihtiyatkar davranırdık".⁵ Öyle anlaşılıyor ki, II. Abdülhamid bir taraftan Sultan Abdülaziz'le iyi ilişkilerini devam ettirirken diğer taraftan onun aleyhinde oluşan gelişmelerin de yakinen takipçisi olmuştur. Devlet ricali ve Osmanlı aydınlarının Saltanat ve Devletin kaderi üzerinde bu kadar etkili olmalarına bizzat şahit olmak tabiatıyla onun şahsiyetinin bariz vasıfları arasındaki vehim ve korkunun yerleşmesinde önemli olacaktır.

Bu sırada devlet içeride ve dışarıda birçok gailelerle uğraşmaktaydı. Maliye iflas noktasında olup, Bab-ı Ali borç ve faiz batağında idi. Balkanlar'da ise Hersek, Karadağ ve

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

Sırbistan'dan sonra Bulgaristan da ayaklanmıştı. Devlet bir taraftan bunların hamiliği iddiasında bulunan Rusya'nın baskısına maruz kalırken, Bab-ı Alinin Balkanlar'daki isyanları bastırmak için uyguladığı tedbirler Avrupa'da çarpıtılarak iç politika malzemesi olarak kullanılmış ve gelişmeler zalim Müslümanlar mazlum Hıristiyanları vahşice öldürüyorlar söylemleriyle bir anda bütün Avrupa kamuoyu Osmanlıların aleyhine dönmüştü.⁶ Böylece Kırım savaşından beri süregelen geleneksel müttefik ve dostluk havası yerini hissi bir hilal-haç kamplaşmasına bırakmıştı.

Bu arada Balkanlar'daki olayları ve maliyenin sıkıntılarını halledebileceği ümit ve vaadiyle sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın dış borçların ödenmesinde "Tenzil-i Faiz" kararını ilan etmesi (6 Ekim 1875) ellerinde yoğun miktarda Osmanlı tahvilleri bulunan Avrupalı ticaret erbabı, özel şahıslar sermaye çevrelerini de infiale sürüklemiş ve Avrupa'da Balkan olaylarında görülen aleyhte kamuoyundan daha şiddetli protestolara yol açmıştı. (Bu kararın alınmasında Rus Sefiri İgnatıyef'in çok etkili olduğu şeklinde görüşler mevcuttur. Şurası muhakkak ki, Rusya Osmanlı Devleti'ne yönelik hesaplarında çoğu kere Avrupalı Devletlerin engellemeleriyle karşılaşmıştı. Tenzil-i Faiz kararı Avrupa kamuoyunu bütünüyle Osmanlı aleyhine çevirdiğine göre bu kararın aynı zamanda Rus siyasetinin beklentilerine de çok uygun düştüğü ortadadır. Nitekim bir müddet sonra Rusya Bab-ı Aliye ultiatom üzerine ultiatom verecek ve nihayet 93 Harbi'ni başlatacaktır. Bu savaşta da Avrupalı devletler daha öncelerdeki taahhütlerinin aksine Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı desteklememişlerdir.) Fakat alınan bütün tedbirlerden başarılı sonuçlar alınamamış, isyanlar bastırılmamış maliye düzeltilip borçlar ödenememiş ve nihayet devlet işleri bir tıkanmaya doğru gitmişti. Bu arada Rusya'nın nefesi daha sıcak hissedilmeye başlanmıştı. Hatta bir aralık İstanbul'da halk arasında Rusların pek yakında Balkan müttefikleri ile beraber İstanbul'u işgal edecekleri söylentileri yayılmış, halk korku ve endişeyle silahlanmaya ve için için kaynamaya başlamıştı. Kulaktan kulağa bir taht değişikliği ihtimalinden bile bahsedilmekteydi. Bu arada bir kısım Yeni Osmanlı aydınları ve Tanzimatçı paşalar Padişah'tan ümitlerini kesmişler ve yeni oluşumlar düşünmeye başlamışlardı. Sultan Abdülaziz ise gelişen hadiseler ve etrafında olup bitenlere karşı zamanında ve tedbirler almakta çok geç kaldı. Son olarak muhtemel bir tehlikeyi önlemek için şehzadelerin saray dışına çıkmalarını ancak mücbir sebeplerle izne tabi kılmış ve kendince durumu kontrol altına almaya çalışmıştı. Fakat gelişmeler onun beklediği gibi olmadı, nihayet Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Mithat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın başını çektiği bir grup tarafından tahttan indirildi. (30 Mayıs 1876) hal'inin altıncı gününde de odasında nedeni hâlâ tartışılmakta olan bir şekilde ölü bulundu. Yeni padişah V. Murad çok hızlı gelişen olayların etkisi altında ve çok bunalımlı bir dönemde tahta çıkmıştı. İstanbul'da da Meşrutiyet'in ilanı tartışmaları yapılmaktaydı. Her ne kadar Sultan V. Murad şeklen Padişah yetkilerine haizse de ortada bir fiili durum vardı ve Abdülaziz'in hal'inde başı çeken Paşalar idareyi ellerine almışlar, hatta Saray personelinin oluşmasında dahi V. Murad'ı serbest bırakmamışlardı. Son olarak Sultan Abdülaziz'in öcünü almak bahanesiyle ortaya çıkan ve Hüseyin Avni Paşa'nın ölümüyle sonuçlanan meşhur Çerkez Hasan hadisesinin (15/16 Haziran 1876) gerginliği Padişah V. Murad'ın zaten zayıflamış olan sinir sistemini büsbütün alt üstetti. Uygulanan tedaviler bir netice vermeyince 93 gün süren padişahlıktan sonra tahttan indirildi (31 Ağustos 1876).

Sultan V. Murad'ın dengesiz günlerinde Veliyaht Abdülhamid'in önemi birden artmış ve padişahlığa getirilmesi konuşulmaya başlanmıştı. Hüseyin Avni Paşa'nın ölümüyle de Meşrutiyet'in ilanının önündeki en büyük engel ortadan kalkmış Mithat Paşa ve Yeni Osmanlıların önderliğinde Meşrutiyetçi bir hava oluşmuştu. Bu ortamda II. Abdülhamid bir taraftan devlet siyasetinde İngilizlerin ağırlığını bildiği için İngiliz Büyükelçisi Henry Eliot'a

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

hürriyetçi reformlar ile ilgili teminatlar ulaştırdı, diğer taraftan da Mithat Paşa'yla olan görüşmesinde Padişah olması halinde Meşrutiyet ilan edilmesi için çalışmalarda bulunacağı ve vükela heyetinin teklif edeceği yenilikleri kabul edeceği vaadinde bulundu. Böylece 31 Ağustos 1876'da törenle tahta geçti.

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında Devlet içeriden ve dışarıdan maruz kaldığı tehditlerin baskısı altında, sıkışmış bir durumdaydı. Çok kısa bir zaman diliminde arka arkaya gelen gayri tabii taht değişiklikleri istikrarı altüst etmiş, güç dengeleri sarsılmış, yaşanan kanlı olaylar Bab-ı Ali'de belirsizlik, güvensizlik ve karamsarlık uyandırmıştı. Balkanlar'da gelişen bunalım bütün şiddetiyle devam etmekteydi. Avrupa kamuoyu ise bir taraftan Balkanlar'daki hadiselerden dolayı uyandırılan "haçlı ruhu", diğer taraftan Tenzil-i Faiz kararının etkisiyle neredeyse tamamıyla Osmanlı Devleti'nin aleyhine dönmüş, bunu fırsat bilen Rusya ise artık tehditlerinin dozunu arttırmaya başlamıştı. Öyle ki, Balkanlar'da aylarca süren karışıklıklar sırasında Rusya, netice Osmanlıların galibiyetiyle sonuçlansa bile mevcut durumun değişmesine müsaade etmeyeceğini açıkça ilan etmişti. Bunun aksi durumunda ise Balkanlar'ın tamamen elden çıkacağı hatta Doğu Anadolu'da dahi bir paylaşmaya gidileceği gün gibi aşikardı.

Bu gerçeklerin ışığında II. Abdülhamid'in tahta çıkışının ikinci ayında Osmanlı orduları Sırp ordularına karşı kesin bir galibiyet elde ettiler. Artık askeri açıdan ayaklanmaların bastırılacağı ve durumun kontrol altına alınacağı belli olmuştu. Rusya beklenildiği gibi bu duruma müdahale ederek, Bab-ı Ali'nin Sırbistan ve Karadağ ile kayıtsız şartsız mütareke yapmasını istedi. Avrupa desteğinden mahrum Bab-ı Ali çaresiz bu tehdide boyun eğdi. Mütareke sonrası Balkanlar'daki Rus planları ve ıslahat talepleri Bab-ı Ali'yi güç durumda bırakacakken İngiltere son anda Rus yayımlacılığının kendi çıkarlarını da tehdit edeceği endişesiyle Balkan meselesinin milletler arası bir konferansta görüşülüp halledilmesini istedi (5 Kasım 1876). Taraflar bunu kabul etmekle birlikte artık Rusya çoktan savaş hazırlıklarına başlamıştı.

II. Abdülhamid'i bekleyen bu acil ve son derece hassas konuların yanı sıra bir de derhal çözüm gerektiren, Tanzimat'ın iyice girift hale getirdiği köklü meseleler vardı. Mesela İmparatorluğun diğer taraflarında da görülen ayrılıkçı veya özerklik eğilimleri, memleketteki hukuk sisteminde ortaya çıkan ikilik, 'gayesi olmayan' ve ihtiyaç duyulan kadroları yetiştirmekten son derece uzak bir eğitim sistemi, din ve mezhep farklılıklarının Tanzimat'ın hedeflediği Osmanlılık fikrine yaşama şansı vermemesi, mevcut kapitülasyonlar sayesinde memleketin pazarlarının Avrupalı tüccarların hakimiyetine girmiş olması, buna bağlı olarak ve yerli üretimin ve imalathanelerin neredeyse durma noktasına gelmesi, devletin gelir kaynaklarının gittikçe daralmasıyla devlet çarkının işleyişinde görülen zaaf ve zayıflık acil çözüm bekleyen meseleler arasında idi. Bunlara ilaveten istikrarlı bir yönetim için siyasi otorite yanında önemli bir konumda olan bürokrasinin Tanzimat'la birlikte diğer sosyal ve siyasal baskı gruplarının zayıflamalarına karşın ciddi bir şekilde güç kazanması yine Sultan II. Abdülhamid'in uğraşması gereken bir diğer mesele idi.

Bir de cülus Hatt-ı Hümayunu'nda taahhüt edilen Meşrutiyet meselesi vardı. Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığı ilk anlarda 'her birinin devlet tecrübesi kendi yaşı kadar' olan ve taht değişikliklerinde rol oynayan Paşalarla ilişkilerini hemen gerginleştirmek istemedi. Hatta bu yüzden ilk anlarda Sadrazam Mehmet Rüşdü Paşa'nın istifasını kabul etmemişti. Aynı şekilde Yeni Osmanlılarla da güven tazelemek istemiş ve Namık Kemal'i kabul ederek ona "Allah için olsun Kemal Bey, hep birlikte çalışalım; bu devlet ve saltanatı eski

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

halinden ali bir mertebeye getirelim” demiş ve açıkça işbirliği teklif etmişti. Namık Kemal bu görüşmeyi Ebuzziya Tevfik’e nakledince Ebuzziya, "aldanma Kemal O, daima Sultan Murad'ın dediği ademdir. Bu gün sana başka dürlü görünebilir. Lakin hiç bir vakit başka dürlü olamaz. Çünkü hilkatı müsaid değildir” demiştir. Namık Kemal buna mukabil "sen istediğin kadar sui zan et. Zaten senin huyundur. Lakin göreceksin ki Abdülhamid, hürriyetperverlikte dünyaya tek gelen bir Padişah olduğunu cihana tasdik ettirecektir” der. Ebuzziya daha sonra bununla ilgili olarak "va hayfa ki sui zan dediği hakikatler üç dört ay sonra birer birer sahai havadisde cilvekar oldular” diyecektir⁷ Aynı şekilde başarılı ve etkili bir idare için kamuoyu ve ordunun da desteğini almanın önemini bildiği için, bu konuda saltanat kibir ve ihtişamından çok tevazu ve alçak gönüllülük mesajları veren tavır ve davranışlarla işe başlamıştır. Mesela halkın arasında ibadete katılmış askerler ve memurlarla samimi havada yemekler vermiş, cüluş bahşişlerini kendi varlığından dağıtmış, saray masraflarında hemen tasarrufa başlamış, hastahanelere ziyaretler bulunup, Balkanlar'dan gelen yaralı askerlerin tedavileriyle ilgilenerek onlara sevgi ve şefkat göstermiş, böylece kısa zamanda bütün çevrelerin güvenini kazanmıştı. Bu arada Ekim 1876'nın başlarında hemen Kanun-i Esasi hazırlıklarına başlandı ve bu gaye ile ilgili Server Paşa başkanlığında aralarında asker, bürokrat, cemaatler ve ilmiyeden üyeler bulunan otuz kişiyi aşkın bir komisyon kuruldu. Çok kısa bir zamanda komisyon bir metin hazırladı ve 6 Aralık'ta bu metin hükümet tarafından tasdik edildi. Osmanlı Devleti'nde ilk Anayasa olarak kabul edilen ve Batı'daki benzerlerinden ilham alınarak hazırlanan bu metinde geleneksel hak ve hürriyetler genel olarak teminat altına alınmakla birlikte, padişaha da geniş yetkiler tanınmaktaydı. Devletin Resmi dini İslam ve dili Türkçe idi. Padişah halife olarak İslam dininin koruyucusu ve bütün Osmanlıların hükümdarı ve padişahıdır. Meclis-i Umumi, Mebusan ve Ayan meclislerinden oluşuyor, mebuslar halk tarafından, Ayan ise padişah tarafından seçiliyordu. Meclisin toplantıya çağırılması ve gerektiğinde yeni seçim yapılması şartıyla dağıtılması Padişahın haklarındandı.

Bunun dışında kabinenin atanması ve azli Padişahın yetkisindeydi. Hükümetin Meclise karşı sorumluluğu ise tam net değildi. Bir de Sultan II. Abdülhamid'in ısrarı ile metne ilave edilen 113. madde vardı ki, buna göre Padişah hükümetin güvenliğini bozdukları soruşturma ile tespit edilen kişileri memleket dışına sürgün edebilecekti.⁸ Kanun-i Esasi'nin kabulünden iki hafta sonra Sultan II. Abdülhamid'in gözden düşürdüğü Sadrazam Rüştu Paşa istifa etmek durumunda kaldı. Onun yerine memleket içinde ve dışında tanınan ve itibarı olan Mithat Paşa Sadrazamlığa getirildi (20 Aralık 1876).

Bu sırada İngiltere'nin girişimiyle İstanbul'da yapılması planlanan Tersane Konferansı toplanmıştı. Kanun-i Esasi'nin bu konferansa katılan delegeler üzerinde müspet tesirler uyandıracığı beklentileriyle 23 Aralık'ta konferans toplantı halinde iken top sesleriyle Meşrutiyet ilan edildi. Osmanlı temsilcisi Hariciye Nazırı Saffet Paşa top sesleriyle dikkat kesilen delegelere seslenerek artık Meşrutiyet ilan edildiğine göre talep edilen ıslahatlar kanun garantisini altındadır dolayısıyla görüşmeleri uzatmakta fayda yoktur dediyse de konferans buna itibar etmemiş ve toplantı devam etmiştir. Osmanlı heyeti de çaresiz konferanstan çekilme kararı almıştır. Konferansta büyük oranda Rusya'nın teklifleri rağbet gördü ve karar Bab-ı Ali'ye bildirildi. Buna göre genel olarak, Bulgaristan Doğu ve Batı olarak iki vilayete ayrılacak, ve bunların valileri Hıristiyanlardan seçilecek, Sırbistan'da savaş öncesi durum korunacak, diğer vali tayinlerinde büyük devletlerin görüşü alınacak, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da kurulacak yeni istinaf mahkemelerinde mahalli diller de kullanılabilir, vergilerde yeni düzenlemeler yapılarak merkezi idarenin oranı düşürülecek, yalnızca Müslümanlar askerlik yapacak, şehirler ve kalelerin korunmasında ise Hıristiyan askerler de nüfus oranına göre görev yapacaklar, Balkanlar'daki Çerkez

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

mülteciler Anadolu'ya gidecek ve yerlerine de Hıristiyanlar yerleştirilecekti.

Ayrıca bu değişikliklerin gerçekleştirilmelerini sağlamak gayesiyle elinde askeri kuvveti bulunan bir karma komisyon kurulacaktı. Doğrudan Osmanlı Devleti'nin hükümlerine haklarına müdahale olan ve Balkan vilayetlerine önce özerklik verip sonrada bağımsızlık yolunu açacak olan bu hükümlerin Osmanlı Devletince olduğu gibi kabul edilmeleri imkansız konumdaydı

Her ne kadar büyük devletlerin delegeleri Kanun-i Esasi ile ilgilenmemişler ve kararlarını hükümete iletmişlerse de, İstanbul'da özellikle gayri müslim cemaat üyeleri arasında bir coşku ve bayram havası esiyordu. Sadrazam Mithat Paşa kendisini adeta icranın başı olarak telakki ederek süratle kendi düşüncelerine uygun faaliyetlere başladı. Fakat bu arada bürokrasiden, saraydan ve özellikle Yeni Osmanlı aydınlarından Mithat Paşa'ya karşı bir muhalefet oluşmaya başladı. Sarayın ve bürokrasinin muhalefeti belli ölçüde Paşa'nın düşüncelerinden ve keyfi uygulamalarından kaynaklanırken, Yeni Osmanlılar ise onu II. Abdülhamid'e çabuk teslim olmakla, Padişaha sürgün etme yetkisini veren ünlü 113. maddeyi kabul etmekle ve memleketteki hürriyetçi gelişmeleri tek başına sahiplenmekle suçluyorlardı. Bu arada Sultan II. Abdülhamid ile Mithat Paşa arasında önceleri kişilik uyuşmazlığından kaynaklanan soğukluk giderek gerginliğe ulaşmıştı. Padişah Tersane Konferansı'nın kararlarını hiç değerlendirmeden red ederek Devletin başına daha büyük gaileler açabilecek olarak gördüğü Mithat Paşa'ya bir muhtıra göndererek bunlardan Kanun-i Esasi'ye uygun olanların kabul edilebileceğinin taraflara bildirilmesini istedi. Bu kararlara karşı direnilmesi kanaatinde olan Mithat Paşa muhtırayı sadece şahsına hitap eden özel bir metin şeklinde telakki ederek Padişah'ın tekliflerini konferansa iletmemeyi tercih etti. Konferanstaki delegeler ise küçük bir takım düzenlemeler yapılabileceğini, fakat kararların bir bütün olduğunu ve eğer bir hafta içinde kabul edilmezse İstanbul'u terkedeceklerini bir ultiमतomla bildirdiler. Mithat Paşa durumu Meclis-i Umumi'ye götürdü, Meclis-i Umumi kararların kabul edilemeyeceği yönünde görüş belirtti. Meclis-i Umumi'nin, Padişaha takdim edilen mühürlü mazbatada özetle "Avrupa'da dostumuz olan millet ve devletler arasında, devlet ve milletimizin devam ve istikrarı temennilerinin gerçekleşmesi, ancak bizim meşru haklarımızı, şeref ve istiklalimizi kendi kendimize korumaya samimiyetle ve birlikte çalışmamıza ve o yolda birlik ve sebatımızı dünyaya göstermekliğimize bağlı olacağı; bunun aksine istiklal ve hukukumuzun yabancıların tahakkümü altında kalmasına razı olduğumuz takdirde, dünyanın nazarında zerre kadar itibarımız kalmayacağından, meşru haklarımızın korunması hususunda direktmekten başka kurtuluş yolu olmadığı; işin sonunun bazı tehlikelere yol açabileceği korkusuyla yapılan teklifler kabul etmek, yok olmamızı çabuklaştırmaktan başka bir mana ile yorumlanamayacağı" gibi ifadeler yer alıyordu.⁹ Aynı şekilde basının desteğiyle halk ve medrese öğrencileri de Avrupa devletlerini protesto ettiler ve Konferansın isteklerini kabul etmektense savaşıma hazır olunması gerektiği yolunda gösteriler yaptılar. Böylece Bab-ı Ali Avrupalı devletlerin ultiमतomunu kabul etmedi ve delegeler 20 Ocak 1877'de İstanbul'dan ayrıldılar. Mithat Paşa Konferans kararlarının reddine dair kesin tutumuna rağmen, Kanun-i Esasi'nin öngördüğü reformların bir an önce uygulanmasıyla Balkanlar'da durumun düzeltilebileceği ve Avrupa baskısının önüne geçilebileceği ümidini hâlâ yitirmemişti. Sultan II. Abdülhamid ise yaklaşan savaş tehlikesinden dolayı daha esnek davranılması ve görüşmelerin müzakerelerle uzatılarak bu tehlikenin bertaraf edilmesi düşüncesindeydi. Ancak henüz hükümete ve meclise tam hakim olamadığı için işler kendi istediği gibi yürümüyordu. Artık Mithat Paşa ile iplerin kopma zamanının geldiğine inanarak onun gönderdiği arizaları imzalamayıp bekletmeye başladı. Bundan son derece etkilenen Mithat Paşa Osmanlı geleneğinde pek örneği olmayan bir üslupla Padişah'a gelişmelerden

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

duyduğu rahatsızlığı belirtti ve Kanun-i Esasi'ye göre hem kendisinin hem de padişahın yetki ve sorumluluklarını hatırlatan bir mektup yazdı.¹⁰ Bu mektup bardağı taşıran son damla oldu ve Mithat Paşa 5 Şubat 1877'de sadareten azledilerek Avrupa'ya sürgün edildi. Karar son derece hassas ve doğurabileceği sonuçlar itibariyle önemliydi. Bu karara karşı kuvvetli bir tepkinin oluşması halinde bunun bertaraf edilebilmesi, aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid için kendi otoritesini kabul ettirebilme aşamasında çok önemli bir adım olacaktı. Beklenenin aksine halktan ve aydınlardan çok fazla bir tepki gelmedi. Sultan II. Abdülhamid bununla ilgili olarak "Mithat Paşa sadaretinde milletin kendisini o kadar sevdiğine kani idi ki, azlettiğim anda büyük bir ihtilal çıkararak benim hal' ve belki idam edileceğimi saklamağa bile lüzum görmezdi. Halbuki ben onu Avrupa'ya uzaklaştırdığım zaman hiç kimse ağzını açmadığı gibi, bir çok vüzerâ ve vekil beni tebrik etmişler, şairler bana kaside, ona hicviyeler yazarak gazetelerde kitaplarda neşe yayımlamışlardı."¹¹

Mithat Paşa'nın azlinden sonra Sultan II. Abdülhamid savaşın hâlâ önlenebileceği ümidiyle 1 Mart 1877, de Sırbistan ile eski durumu koruyan bir antlaşmanın imzalanmasını kabul etti. Fakat artık savaş rüzgarları etrafı kaplamış; bir taraftan Rusya açıkça hazırlıklarına devam ederken, diğer taraftan İstanbul'da savaş lehinde büyük bir kamuoyu belirmişti. Bu kamuoyunun oluşmasında bir kısım aydınlar ve basın önüne çıkardığı İslamcı telakkilerin de büyük payı vardı. Zira aydınlar ve basın Osmanlı Devleti'nin güçlü ve Osmanlı sultanının da bütün Müslümanların halifesi olduğunu vurguluyor, haysiyetsiz yaşamaktansa savaşmanın gerektiği ifade ediliyor ve Rusya ile girişilecek bir savaşta yeryüzündeki bütün Müslümanların cihada hazır beklediklerini ve gönüllülerin İstanbul'a gelmek için haber bekledikleri yönünde haberler yayıyorlardı.

Bu arada Rusya Tersane Konferansı'na katılan devletlerin Osmanlılara yaptırımlardan vazgeçebilecekleri ihtimalinden hareketle tek başına savaşmak durumunda kalmamak veya en azından böyle bir durumda diğer devletleri karşısına almamak için Londra'da bir toplantı düzenlenmesine öncülük etti. 31 Mart 1877'de ortaya çıkan Londra Protokolü Sırbistan ile barış yaparak Osmanlı Devleti'nin attığı adımı olumlu bulmakla beraber, ana hatlarıyla Tersane Konferansı kararlarında hâlâ ısrar ediyordu. Buna ilaveten Osmanlı ordusunun seferberliği iptal etmesi ve lüzumundan fazla asker silahlandırılmaması da istenmişti. İngiltere benzer şeylerin Rusya tarafından da taahhüt edilmesinde ısrar edince Rusya bunun için görüşmeler yapmak üzere bir Osmanlı elçisinin Petersburg'a gelmesini şart koştu. Ancak Bab-ı Ali kendi dışında oluştuğu gerekçesiyle Londra Protokolünü tenkit etti ve Balkanlar'da istenen Karadağ lehine sınır değişikliğine itiraz ederek Rus ve Osmanlı ordularının aynı anda terhis edilmeleri gerektiğini belirtti. Bab-ı Ali'ye göre Avrupalı devletler Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Antlaşması hükümlerine uymuyorlar ve ülkede ilan edilen Kanun-i Esasi vatandaşlar arasındaki eşitliği garanti ettiği halde hâlâ Hıristiyan unsurlar lehine ıslahat talepleriyle haksızlıkta ısrar ediyorlardı. Kaldı ki, yabancı elçi ve temsilcilerin Osmanlı Devletinin uygulamalarını kontrol etmelerini kabul etmek haysiyet kırıcıydı. Buna ilaveten Rusya ordularını terhis etmeden böyle bir şeye Osmanlı Devleti'nin razı olması ateşle oynamaktı. Londra Protokolünü red kararı meclis tarafından da onaylandı ve ilgili devletlere bir nota ile bildirildi. Artık savaş kapıdaydı.

Bu kritik günlerde bir yandan da Kanun-i Esasi'ye mutabık olarak seçimler yapıldı ve oluşan Meclis 20 Mart 1877'de çalışmalarına başladı. Sultan II. Abdülhamid Meclisi açış nutkunda duyduğu memnuniyeti belirterek devlet idaresinin adalet üzerine kurulduğunu ve asırlardır Osmanlıların tebaası arasında bu hususa riayet ettiğini vurguladı. Bu aşamada meşruti idareye hakikaten inanan ve memleket için faydasını kabullenen bir

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

görünümde olan Sultan II. Abdülhamid devamla "Memleket kanunlarının umumun reyine dayanmasını lüzumlu gördüm. Ve Kanun-i Esasi'yi ilan ettim Kanun-i Esasi'yi kurmaktan maksadımız ahaliyi yalnız idareye iştirak ettirmekten ibaret değildir. Aynı zamanda memleketimizin idaresinin ıslahına, kötülüklerin ve istibdat idaresinin yok edilmesine de bu usulün tek amil olacağına inanıyorum. Kanun-i Esasi, esas ve asli faydalarından başka, kavimler arasında birlik ve kardeşlik esasını hazırlayacak ve halka refah ve edep dahi sağlayacaktır" demiştir.¹² Üye sayısı altmış dokuzu Müslüman ve kırk altısı gayri müslim olan toplam 141 (Ayan 26 ve mebus 115) kişiden müteşekkil Meclisin çalışmalarının ilk devresi 28 Haziran 1877'ye kadar sürdü ve alınan kararlar arasında Tersane ve Londra konferansı kararlarının reddedilmesi de vardı. Aynı şekilde meclis basınla ilgili bazı hükümet tekliflerini de tartışarak bunların değiştirilmesini temin etmişti. Çalışmalarda çok büyük bir coşku görülüyordu. Özellikle Rusya'nın savaş ilanı 25 Nisan'da meclise getirildiği zaman heyecan doruğa çıkmış ve üyeler çok büyük bir çoğunlukla Rusya'ya karşı savaşla cevap verilmesi kararını almışlardı.

Savaşa giden yolda Sultan II. Abdülhamid'in henüz yeni tahta çıkmış olması sebebiyle gelişmeleri -hele Kanun-i Esasi'nin ilan edildiği şartlarda- hemen kontrolü altına alabilmesi ve esasen pek taraftar olmadığı savaşı önleyebilmesi mümkün olmamıştı. Sultan II. Abdülhamid bu savaşa girişmenin pek hayırhah olmayacağını düşünüyor, fakat kaçınılmaz olarak memleketin savaşa doğru gittiğini de izliyordu. Bu vetirede bir taraftan hükümetin yek vücud olamamasının diğer taraftan da İngiltere'nin uyguladığı politikanın Osmanlı Devleti aleyhine geliştiğini çok sonraları belirtecek, bu yüzden de İngiltere'ye artık hiç güvenmeyecek ve İngilizleri açıkça iki yüzlülükle suçlayacaktı. Sultan II. Abdülhamid'i böylesine etkileyen gelişmeleri şu şekilde özetlemek mümkündür. Tersane Konferansı'na İngiltere adına birinci delege olarak Lord Salisbury ve ikinci delege olarak İstanbul Büyükelçisi Henry Eliot katılmışlardı. Lord Salisbury İngiltere'nin bundan önceki yıllarda Osmanlı Devleti'ni desteklemesini hata olarak değerlendiriyor ve artık yavaş yavaş bu siyasetten vazgeçilmesini savunuyordu. Bu yüzden Tersane Konferansı'nda sert bir tavır takınmış ve Osmanlı Devleti için ağır şartlar isteyenler safında yer almıştır.

Buna mukabil Eliot ise İngiliz hükümetinin tavrının farklı olduğu imalarıyla değişik bir yaklaşım sergilemiş ve Osmanlıları Konferans kararlarını reddetmeye teşvik etmiştir. Bab-ı Ali bu iki yaklaşımdan birincisinin bir taktik gereği olduğu zehabıyla İngiltere desteğinin hâlâ devam ettiği kanatine vararak kararlarında daha cesur davranmıştır. İngiltere'nin Londra Protokolüne imza koyarken de çekimser davranması Bab-ı Ali'nin bu kanaatini kuvvetlendirmiş ve Rusya ile savaş çıksa bile İngiltere'nin kendilerini destekleyeceğini ummuştur. Hatta yalnız devlet ricali değil aydınlar ve basın bile aynı kanaatleri paylaşmış ve muhtemelen Eliot'tan alınan güvenle fütursuz tavırlar sergilemişlerdir. Bu beklentinin bunalım dönemi boyunca çok etkili olduğu anlaşılmaktadır. Sultan II. Abdülhamid daha sonra bu günleri hatırlarken, İngilizlerin devamlı kendilerini teşvik ettiğini Rusların durumunun korkulacak boyutlarda olmadığını kendilerine defeatle ilettiklerini, şayet bir savaş çıksa bile Osmanlı ordularının daha iyi şartlarda bulduklarını, buna rağmen eğer Rusların galip gelme ihtimali söz konusu olursa İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne askeri yardım bile yapabileceğini ifade ettiklerini söyleyecektir.¹³ İngiliz devlet adamları arasında Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin desteklenmesini savunan çok sayıda kişi olduğu bir gerçektir. Eliot ve daha sonra onun yerine İstanbul'a büyükelçi olarak gelen Henry Layard ile Hindistan Genel Valisi Lord Lytton gibi diplomatlar kesinlikle bu görüşte idiler. Ancak bu kişilerin şahsi görüşlerinin devlet görüşünü ne derecede yansıttığını tespit etmek ve diplomatik manevraların arkasında yatan niyetleri anlayabilmek ilgili devletlerin bilgi ve becerisinde olması gereken hususlardır. Şurası bir gerçek ki, Bab-ı Ali Balkan bunalımında

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

ve Doksanüç Harbi sırasında İngiltere'nin hesaplarını anlamakta yanılmıştır ve bu yanılı çok pahalıya mal olmuştur. Nitekim Doksanüç Harbi başlayıp da Rus ordularının hızla ilerlemeleri gerçeği ortaya çıkınca Bab-ı Ali İngilizlere müteaddit defalar taahhütlerini hatırlatmış, fakat bir sonuç alamamıştır.

Rusya savaş ilan ettiği zaman Osmanlı ordularının savaş taraftarı komutanların ifade ettiği kadar savaşa hazır olmadığını ve savaş için gerekli plan ve taktiklerin tam olmadığı anlaşılmakta gecikilmedi. Ruslara karşı Kafkas Müslüman milletlerinin ayaklandırılması bir strateji olarak teklif edildiği zaman Sultan II. Abdülhamid bu konuda iyi düşünülmesini istemiş ve eğer bu milletler hazırlıklı değillerse Ruslar karşısında telef olmalarından Allah katında mesul oluruz diyerek dikkatli olunmasını istemişti.¹⁴ Savaşın başlangıcında halka ve ordulara moral olur inancıyla bizzat cepheye gitme arzusu ise, İstanbul'u terketmenin, Sultan Murad taraftarlarının taht arzusunu kamçılayacağı telakkileriyle bir kısım devlet ricali tarafından engellendi. Engelleme bir yana bu tür yaklaşımlar Padişahın taht değişiklikleriyle ilgili vehimlerini de iyice tahrik etmiş ve onu nihai noktada belki de dönemin özel şartlarının gerektirdiğinin aksine Yıldız sarayına kapanmaya ve etrafına setler çekmeye sevk etmiştir. Bu sırada bütün şiddetiyle devam etmekte olan savaşta Osmanlı ordularının silah ve mühimmat bakımından iyi durumda olmalarına rağmen, komuta kalitesi itibariyle yetersiz oldukları acı bir şekilde ortaya çıktı. Doğuda ve batıda Gazi Osman Paşa ile Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın mevzi başarıları genel gidişatı değiştirmemiş, Rus orduları İstanbul ve Erzurum önlerine kadar gelmişlerdi. Harp tarihi uzmanları bu kötü gidişatta, genel karargah ile cephe komutanları arasındaki irtibat kopukluğunun amil sebepler arasında bulunduğunu ve cephe şartları bilinmeden İstanbul'daki Meclis-i Askeri'nin bir takım kararlar alarak bunlarda direktmesinin yanlış olduğunu söylerler. Sultan II. Abdülhamid'in isteğiyle kurulan Meclis-i Askeri'nin bu tür müdahalelerinin başta Çerkez Rauf Paşa olmak üzere bazı müşavirlerin ısrarlı telkinlerinin sonucu olduğu bilinmektedir. Böylesine hayati anlarda dahi bir kısım paşaların Padişah'a kendi görüşlerini kabul ettirebilmek için onun hal' ile ilgili zaaflarından faydalanmak istemeleri Sultan II. Abdülhamid'de hal' endişesinin bir fikr-i sabit haline geldiğinin veya getirildiğinin göstergeleridirler. Bir örnek vermek gerekirse, savaş sırasında Balkanlar'da ilerleyen Ruslara karşı geniş cephelerde savunma yapmak yerine orduları dar geçitlerde teksif etmenin Osmanlılar için daha uygun olacağı herkesçe öne sürülmüşken ve bu gaye için en uygun mevzinin Süleyman Paşa komutasındaki orduların Edirne-Çatalca hattında savunma yapmaları teklif edilmişken, Çerkez Rauf Paşa, Süleyman Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in hal'inde etkin olduğunu ifade etmiş ve onun ordularıyla beraber İstanbul'a yakın bir yerde toplanmasının II. Abdülhamid'in tahtı için tehlikeli olabileceği ihtimalini ileri sürerek Padişahı tahrik etmiştir. Böylece Süleyman Paşa'nın daha Batıda 300 kilometrelik bir sahayı savunmak sorunda kaldığı ve nihayet Osmanlı orduları buralarda tutunamamış oldukları hep tekrar edilegelmiştir.

Doksanüç Harbi sırasında Rus orduları İstanbul kapılarına kadar dayanınca bir aralık Padişahın Bursa'ya gitmesi gündeme gelmiş hatta bunun için hazırlıklar bile yapılmıştı.¹⁵ Ancak İngiliz Büyükelçisi Layard'ın da dahil olduğu bazı kişiler bunun İstanbul'u Ruslara teslim etmek manasına geleceğini söyleyerek Padişah'ı İstanbul'dan ayrılmamaya ikna etti. Bu sırada diğer Balkan eyaletleri de Rusya safında fiilen savaşa katılmak durumunda idiler. Öte yandan Balkanlar'da kaybedilen topraklarda yaşayan Müslümanlara karşı uygulanan zulümler neticesi İstanbul'a doğru büyük bir muhacir akını başlamıştı. Bunun üzerine, Bab-ı Ali ülkenin daha fazla mahvolmasını önlemek için Osmanlıların toprak bütünlüğüne Kırım Savaşı sonrasındaki Paris Antlaşması'yla garantör olan İngiltere ve Fransa gibi devletlere müracaat ederek barış için aracılık yapmalarını istedi fakat bir netice

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

alamadı. Daha sonra Sultan II. Abdülhamid bizzat Rus çarına telgraf çekerek savaşı durdurmak istedi. Çarın cevabı barış taleplerinin Rus ordusunun Başkomutanı, Grandük Nikola, ile görüşülmesi şeklinde oldu. Bab-ı Ali bunun üzerine Nikola ile irtibata geçti, fakat şart koşulan istekler son derece ağır, ve Balkanlar'daki Osmanlı varlığını hemen hemen tamamen yok etmeye matuftu. İstanbul'da olağanüstü toplanan meşveret meclisi büyük bir şaşkınlık ve telaş içerisinde çaresiz Rus tekliflerini kabul etti ve 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalandı.

Bu sırada İstanbul'da ikinci meclis çalışmalarına başlamıştı. Meclisin açılışı (13 Aralık 1877) Osmanlı Ordularının neredeyse tamamen dağıldığı ve Rusların Edirne'ye dayandığı olağanüstü şartlara rast geldiği için teşrii bütün meseleler ikinci plana atılmış sadece savaşla ilgili hususlar tartışılmaya başlanmıştı. Mebuslar özellikle savaşın sevk ve idaresi hakkında çok şiddetli tenkitlerde bulunuyorlar, bu kötü gidişattan resmen hükümeti sorumlu tutuyorlar ve hatta zaman zaman Padişah'ı bile hedef alıyorlardı. Bu durum Padişah'ı oldukça rahatsız ediyordu. İstanbul Mebusu Astarcılar Kethudası Ahmed Efendi'nin Meşveret Meclisi'ndeki tenkitleri ise Padişah'a cidden çok ağır gelmişti. Ahmet Efendi, bu meclisin toplanılmasında geç kalındığından bahisle "Huzuru şahanede böyle meclis akdiyle işlerimizi çare düşünülmesi vaktinde gerekti. Harpte durumumuzun güzel zamanları geçirildi. İş bu dereceye geldikten sonra ne denir? Meclis-i Mebusan dahil bulunmadığı bir durumun sorumluluğunu kabul etmemektedir. Zaten Meclisin görüşleri hiç dikkate alınmadı. Kararlarından hiç biri tatbik edilmedi. Tekrar ediyorum Meclisi Mebusan bugünkü felaketleri doğuran sebeplerden bir sorumluluk kabul etmemektedir" deyince, Padişah "Devlet ve milletin hakkını ihlal etmediğini, Devletin çöküşünden en çok kendisinin zarar gördüğünü ve göreceğini belirterek, Sait Paşa'ya cevap vermesini işaret etti. Sait Paşa'nın savaşa nasıl girildiği ve nasıl cereyan ettiği hususlarındaki izahatına rağmen Ahmet Efendi görüşlerinde ısrar edince Sultan II. Abdülhamid ayağa kalkarak "Bu Meclisi ben topladım. Şu Efendi evvela bunu bilmiyor. Ve şimdi eğer Rusların sevk edecekleri fırkanın İstanbul'a girmesi şu mecliste kabul olunmaz ise benim yapacağım bir vazife kalmıştır. O da içinizde bana kimler uyar ve tebaamdan arkama kimler düşerse onları alıp ölünceye kadar cenk etmektir. Ve eğer benimle hiç kimse gelmezse din ve milletime sadakatle can vermiş olduğumu ispat için yalnızca Rus karargahı karşısına gidip ve komutanına kendimi bildirip evvela bir tabanca ile onu öldürmek ve sonra nefsimi olunacak hücumu karşı tutup ve ayaklar altında kalıp ölmektir. İşte ben bu fedakarlıklara hazırım. Fakat bu adamın haddini bilmeyerek şu mecliste hükümdarınıza karşı ettiği cüret üzerine tedibini yine meclisinizden beklerim. Zira bir takım garazkarlar bu makule efkar ve hareket ile şu vakitte maslahat-ı Devleti işkal etmeye çalışıyorlar. Ben her türlü müsadati adliyyeye nail olduğum halde artık Sultan Mahmud'un yoluna gitmeye mecbur olacağım" diyerek tepkisini dile getirdi.¹⁶ Bundan çok kısa bir süre sonra da Kanun-i Esasi'nin kendisine verdiği yetkiyi gerekçe göstererek meclisi süresiz olarak tatil etti (13 Şubat 1878).

Padişahın büyük bir can sıkıntısıyla terk ettiği bu toplantıdan sonra İstanbul'un da elden gitmesi korkusuyla Rus isteklerine boyun eğilmiş ve bir miktar Rus askerinin İstanbul'a gelmesi kabul edilmişti. Fakat tam bu devrede Osmanlı mülkünü tek başına Rusya'ya kaptırmaktan endişelenen İngiltere işe karıştı ve donanmasını Marmara Denizi'ne gönderdi. Bunun üzerine Rusya askerlerini İstanbul'a göndermekten çekindi ve kuvvetlerini Çekmece'de durdurdu. Daha sonra imzalanan Yeşilköy Antlaşması'yla savaş tamamen sona erdi. Yeşilköy Antlaşması'yla Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya muazzam bir savaş tazminatı ödemeyi kabullenmesinin yanı sıra artık Romanya, Sırbistan, ve Karadağ Osmanlı hakimiyetinden tamamen çıkmış, Bulgaristan sözde Osmanlı idaresinde kalmış

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

olmakla birlikte fiilen Rus kontrolüne bırakılmış, keza Bosna-Hersek idaresinde Avusturya ve Rusya etkileri kabul edilmiş ve nihayet doğuda Kars Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt Rusya'ya terkedilmişti. Ancak Rusya'nın bu kazançları bölgedeki çıkar hesapları yüzünden başta İngiltere ve Avusturya olmak üzere Avrupa devletlerini telaşa düşürdü ve duruma müdahale ederek Rusya'yı, Yeşilköy Antlaşması'nı Avrupa'da barış ve istikrarı tehdit etmeyecek bir şekilde yeniden gözden geçirmeye davet ettiler. Tek başına bütün Avrupa'ya karşı direnmeyi göze alamayan Rusya çaresiz boyun eğdi. Avrupalı devletlerin kaygısının Rusya'ya karşı Osmanlı kayıplarını kısıtlamak olmadığı aksine pastadan kendilerinin de pay almak olduğu açıktı.¹⁷ Nitekim bu aşamada toplanacak yeni Kongrede (Berlin Kongresi) Rus tehditlerine karşı İngilizlerin Osmanlı'yı müdafaa etmeye mukabil Kıbrıs'ı istemeleri, Avusturya'nın da aynı gerekçeyle Bosna-Hersek'i istemesi bunu göstermektedir. Bab-ı Ali Avusturya isteklerine boyun eğmemekle birlikte İngilizlerin zaman zaman tehditkarane ısrarları karşısında şeklen kira olmak üzere Kıbrıs'ı İngilizlere vermeyi kabul etmek zorunda kaldı (4 Haziran 1878). Fakat Berlin Kongresi'nde İngilizlerin tavrı karşısında yine hayal kırıklığına uğrayacaklardı.

13 Haziran 1878'den 7 Temmuz 1878'e kadar süren Berlin Kongresi neticesinde Osmanlı Devleti'nin kayıplarının telafisinden çok Rusya'nın daha önce elde ettiği kazançları sınırlandırılması yoluna gidilmiştir. Büyük devletler kendi aralarındaki pazarlıkları paralelinde Paris Antlaşması'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma prensibini bir tarafa bırakmışlar, artık paylaşma imkanlarını arar olmuşlardı. Nitekim Berlin Kongresi'yle Makedonya dışında Balkanlar'ın hemen hemen tamamen elden çıkması, Rusya'nın doğuda Kars, Ardahan ve Batum'u alması, İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesinin yanında, daha sonra Yunanistan'ın Tesalya'yı (2 Temmuz 1881) ve Fransa'nın Tunus'u (12 Mayıs 1881) işgal etmeleri de bu pazarlıkların birer neticeleridir. Yine eskisinden farklı olarak Berlin Kongresi'yle Osmanlı Devleti Hıristiyanlarla mukim eyaletlerinde Avrupalı devletlerin nezaretinde ıslahat yapmayı taahhüt ederek, bir bakıma iç işlerine müdahaleyi de resmen kabullenmek zorunda kalmıştır.

Sultan II. Abdülhamid Berlin Kongresi'nden sonra Devletin toparlanabilmesi için rahat bir nefes alabilmeyi umuyordu. Zira tahta çıktığından o ana kadar özellikle harici siyasetle ilgili olarak mütemadiyen ortaya çıkan meseleler arasında sıkışıp kalınmıştı. Artık fırtına sona ermiş, Osmanlı Devleti kaybedilmiş bir savaşın yol açtığı sıkıntılarla baş başa kalmış, başta mülteciler meselesi olmak üzere bozulan maliye dağılan idari düzen ve sarsılan güvenin yeniden toparlanması için çalışmalara başlanmıştı. Sultan II. Abdülhamid kendisini çok zor şartların beklediğini fakat elindeki imkanların yetersiz olduğunu artık anlamıştı. Her şeyden önce Devletin başka felaketlere artık tahammül edemeyeceği tespitiyle İmparatorluğu daha fazla parçalanmadan mevcut haliyle koruyabilmenin çarelerini araştırırken, diğer taraftan da bir an önce ülkedeki iktisadi sosyal ve idari istikrarı tekrar tesis etmek zaruretinin üzerinde duruyordu. Artık yavaş yavaş Devletin kontrolünü eline alıyordu. Zaten savaşın en kritik günlerinde mebusların tavırlarından dolayı Kanun-i Esasi'nin kendisine verdiği yetkileri gerekçe göstererek meclisi süresiz tatil etmişti. Sultan II. Abdülhamid'e göre belki Kanun-i Esasi değil ama meclis kendisinden beklenen yararları sağlayamamış, aksine en önemli zamanlarda istikrarı ve birliği bozucu tavırlar sergilemiştir. Bu haliyle açık bulunması memleket için faydadan ziyade zararı mucipti. Bütün bunlara tuz biber olmak üzere Padişahın şahsına yönelik ve onu tahtan indirmeye matuf iki girişimin ortaya çıkması, Sultan II. Abdülhamid'in canını fena halde sıkışmış, zaten her an teyakkuz halinde bulunan ruh halini iyice tahrik etmiş ve bilinen vehimlerini ziyadesiyle arttırmıştır. Bunlardan ilki ünlü Ali Suavi olayıdır.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

Ali Suavi, Yeni Osmanlılarla birlikte yıllarca Avrupa'da Bab-ı Ali'ye muhalefet ettikten sonra Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinin akabinde memlekete dönmüş ve Padişahın güvenini kazanarak Mekteb-i Sultani'ye (Galatasaray Lisesi'ne) müdür olmuştu. İngilizlerle yakın irtibatından söz edilen Ali Suavi, ne var ki bir müddet sonra yine İngilizlerin baskısıyla görevinden azledildi. Bu sırada Yeşilköy Antlaşması imzalanmıştı. Bu hassas günlerde bir de Mason localarının artık iyileştiği gerekçeleriyle Sultan Murad'ı tekrar tahta geçirmek istedikleri söylentileri dolaşmaktaydı. Ali Suavi Rusya'ya karşı direnilmesi ve Yeşilköy Antlaşması şartlarına muhalefet edilmesi hususunda Sultan II. Abdülhamid'i ikna edemediği gerekçeleriyle daha önceden irtibatta bulunduğu bir kaç yüz Rumeli göçmeni peşine takarak ve Sultan Murad'ın bulunduğu Çırağan sarayına baskın düzenleyerek onu saraydan çıkartıp tekrar tahta oturtmak istemiştir. Ancak bu sırada saray muhafızlarıyla çıkan çatışmada başına vurulan bir sopayla ölünce bu hareket kısa sürede akamete uğramıştır. İkinci girişim ise Temmuz 1878'de yine Masonların organize ettiği aynı gayeye yönelik bir hazırlıktı. Bir Rum olan Kleanti Skalyeri ile Ali şefkati ve Aziz Bey adlı kişilerin elebaşı olduğu bu hazırlık bir ihbar neticesinde ortaya çıkmış ve bertaraf edilmiştir. Bu hareketlerin diğer kesimlerden destek görüp görmediği, İngilizlerin veya Mason localarının bu işlerle ne derecelerde irtibatlarının olduğu tam olarak belli olmamakla birlikte sonuç itibariyle Sultan II. Abdülhamid'in idare tarzında etkili olduğu açıktır.

Bu gerçekler karşısında, fazlaca mübalağalı da olsa, Sultan II. Abdülhamid'in taht değişikliği vehimlerinde 'gerekçeleri' bulunduğu ortadadır. Zira kendisinden önce yaşanmış iki hal' hadisesinin izlerinin tazeliğinin yanı sıra, bir taraftan da kötü giden bir savaşın ortasında bir kısım asker, bürokrat ve mebusların sorumluluğu kendi üzerlerinden atmak için padişahı suçlamaya çalışmaları peşinde tabii olarak sorumlunun değiştirilmesi fikrini gündeme getirebildi. Kaldı ki, bu yolda Padişaha birçok ihbarların yapıldığı da bir gerçektir. Buna ilaveten Sadrazam Hamdi Paşa'nın düşmanın İstanbul'a dayandığı bir zamanda Padişahın Yıldız sarayında uzlette bulunmayıp Dolmabahçe sarayında halkıyla birlikte yaşamasının gerekliliğinden bahsetmesi ondaki korkuları tekrar canlandırmış ve Dolmabahçe sarayına inmesi tavsiyelerini hal'ini çabuklaştırma gayretlerinin bir parçası olarak telakki etmesine yol açmıştır (Bu durum Hamdi Paşa'nın da görevden alınmasını hazırlamıştır). Son olarak ortaya çıkartılan ve yukarıda bahsedilen iki girişim bütün bu endişeleri doğrular mahiyette olmuştur. Birbirleriyle doğrudan irtibatta görünmeseler bile çok kısa aralıklarla cereyan eden bu gelişmelerin zaten tabiaten vehimli olan ve "şüphe basiretin temel şartıdır" inancını taşıyan bir insanı bu derece etkilemesi anlaşılabilir bir durum gibi gözükmektedir.

Berlin Kongresi'nin akabinde ortalık biraz durulunca Sultan II. Abdülhamid kendisini bekleyen ülke meselelerine daha yakından eğilip kadrolarını daha iyi tanıma fırsatı elde etti. Bu sırada onun idare tarzını etkileyen bir başka 'gerçekle' de yüz yüze geldi. Ona göre bu gerçek Bab-ı Ali'deki mevcut kadroların ve devlet adamlarının bir çoğunun ülkenin o an içinde bulunduğu hassas durum meselelerinin gerektirdiği kapasite ve fedakarlıkta olmamalarıdır. Hatta zaman zaman bizzat Devletin bakanlarından bazıları aralarındaki çıkar ilişkilerini veya çatışmalarını daha çok önemseyip memleket menfaatlerini ikinci planda değerlendirme durumunda bile olmuşlardır. Keza bunlardan bazılarının ise Avrupalı büyükelçilerle aşırı yakınlık içerisinde olmaları ve bazen adeta onlar adına faaliyet gösteriyormuş gibi davranmaları ise artık kabullenilmeleri güç olan hususlardır. Yayınlanmış muhtıralarında da sık sık ifade ettiği bu şartlar çerçevesinde istikrarlı bir yönetimin vazgeçilmez unsurları arasındaki idari kadrolara karşı duyduğu güvensizlik Sultan II. Abdülhamid'in bir başka çıkmazı oldu. Etrafında güvенеbileceği çok az kimsenin bulunduğunu düşünmesi onu hem ketum olmaya hem de hemen her işi bizzat kontrol

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

etmeye sevk etti. Buradan hareketle ifade edilebilir ki, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında devlet adamları arasında sık sık değişiklikler yapmasında bu noktanın da etkisi bulunmuş olmalıdır. Aksi takdirde güvенеbileceği, bilgisini takdir ettiği ve tarzlarının uyuştuğu kimseler bulduğu zaman tereddütsüz onları göreve çağırılmış ve mesela Tunuslu Hayreddin Paşa örneğinde olduğu gibi ısrarla vazifede kalmasını istemiştir. Aynı şekilde Sait Paşa'nın da müteaddid defalar ve bazen de uzun süreler sadarete bulunması bunu göstermektedir.

Bütün bu gelişmeler karşısında Sultan II. Abdülhamid yavaş yavaş tek adam yönetimini sürdürmenin gerekliliği hususunda ikna olmuş olmalıdır. Zaten Meclisi dağıtmadan önce söylediği "Sultan Mahmud'un yolunu benimseyeceğim" ifadeleri bunu ima etmektedir. İlk iş olarak devlet işlerinde dahili istihbaratın sağlanması ve olup biten her şeyden haberdar olunabilmesi için güçlü bir hafiye teşkilatının oluşmasına, gösterilen iltifatla, zemin hazırlandı. Sultan II. Abdülhamid'e göre bu mutlaka gerekliydi. Ona göre, her ne kadar muhbirliği teşvik etmek hoş bir şey değil ve kötüye kullanmaya oldukça müsait bir sistem idiye de, toplumun çeşitli kesimlerine dair mütemadiyen duyulan bilgi ihtiyacı ve bunlardan bazılarının doğru olma ihtimali bunu gerekli kılıyordu. Bir çok devlet adamı ve asker memleketi sadece kendilerinin kurtarabileceği zehabıyla hareket ediyorlar bunu gerçekleştirmek için her türlü düzen içine girmeye hazır bekliyorlardı. Zaman zaman kötü gayelerle kişilerin menfaat çatışmalarında bir iffira vasıtası olarak kullanacakları bu uygulamanın yanı sıra Sultan II. Abdülhamid mesela basın alanında olduğu gibi bir takım hürriyetlerde de kısıtlamalara gitti ve yine zaman zaman işgüzar memurların tahammülü güç hale getirdiği sansür yaygınlaştı. Bununla birlikte mutlak manada tek adam rejiminin tam olarak ne zaman başladığı hususunda kesin bir tarih verebilmek mümkün gözüküyor. Ancak çoğu muhalif ve muarızlarının ileri sürdüğü gibi daha tahta çıkar çıkmaz bu görüşte olduğunu veya meclisin tatilinden itibaren tek adam yönetimine başladığını söylemek de doğru değildir. Zira Meclisin varlığı meşrutiyetin bir gereği olmakla birlikte onun tatil edilmesinin meşrutiyetin yokluğuna delalet etmeyeceği ortadadır. Kaldı ki, Sultan II. Abdülhamid Meclisi tatil etmekle Meşrutiyet'ten ve Kanun-i Esasi'den vazgeçtiğini hiç beyan etmemiş, Devlet salnamelerinde Kanun-i Esasi uzun süre yayımlanmış ve meşrutiyetten de sık sık bahsedilmiştir. Aynı şekilde meclisin tatil edilmesinden sonra Nisan 1880'e kadar Ayan Meclisine atamalar devam etmiş, bu arada çıkartılan bazı kanunlar ise meclis tekrar toplandığı zaman kesinleşmek üzere geçici olarak yürürlüğe konmuştur. Bütün bunlardan hareketle II. Abdülhamid'in en azından Doksanüç Harbi'nin yaralarını sarma aşamasında Kanun-i Esasi'yi tamamen askıya almak gibi bir düşüncede olmadığı sonucu çıkartılabilir.

Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid gerek hal' vehminin etkisiyle gerekse devlet işlerini kontrolü altına alma düşüncesinden hareketle saltanatının başlarında kendisine tahakküm etmeye matuf tavırlarıyla zihninde yer tutan Mithat Paşa gibi bazı güçlü simalardan ve Sultan Abdülaziz'in hal'ine karışmış askerlerden kurtulmaya çalışmıştır. Nitekim Berlin Kongresi'nden sonra evvela Gazi Osman Paşa ve Cevdet Paşa gibi kendisine bağlı ve itaatkar kimseleri etrafına toplamış ve artan gücüne paralel olarak öncelikle eski hesapları gündeme getirmiştir.¹⁸ Bu hesapların gündeme getirilmesinde saraya gelen jurnallerin etkili olduğu bilinmektedir. Şöyle ki, Sultan Abdülaziz'in intihar etmeyip öldürüldüğü şeklindeki bir jurnalden sonra yapılan adli soruşturmada bu iddianın doğruluğu yönünde bir kanaat hasıl olunca Abdülaziz'in hal' ve öldürülmesiyle ilgili oldukları isnad olunanlar tutuklanarak yargılanmaya başlamışlardı. Bu sırada Aydın valisi olan Mithat Paşa, eski sadrazam Mehmet Rüştü Paşa, Damat Mahmut Celaledin Paşa gibi kimseler de tabiatıyla bunlar arasında idi. Mithat Paşa durumdan ilk haberdar olduğunda Fransız Konsolosluğu'na

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

sığınmış, fakat daha sonra Fransızlar Paşa'yı hükümete teslim etmişti. Yıldız Mahkemesi'nde yargılanan Mithat Paşa, Damat Mahmud Celaleddin Paşa ile birlikte suçlu bulundu ve idama mahkum oldu. Ancak Sultan II. Abdülhamid tarafından cezaları müebbed hapse çevrildi. Daha sonra Taif'e sürgün edilip orada hapishaneye konuldular.

Aynı şekilde Sultan Abdülaziz'in hal' fetvasını yazan Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi her ne kadar aynı suçtan yargılanmadıysa da, Yıldız mahkemesinin akabinde diğerleriyle birlikte Taif'de hapsedilmişti. Fakat bir müddet sonra Mithat ve Mahmut Celaleddin Paşalar hapishane görevlileri tarafından boğularak öldürüldüler. Bu hadise başlangıcı, gelişmesi ve sonucu itibarıyla Sultan II. Abdülhamid dönemiyle ilgili olarak hâlâ tartışılmakta olan bir hadisedir. Konu üzerinde araştırma yapan tarihçilerden bazıları Mithat Paşa'nın öldürülmesinin Abdülhamid'in bilgisi dahilinde olduğunu iddia ederken, diğer bir kısmı da eğer Sultan II. Abdülhamid'in böyle bir niyeti olsaydı mahkemenin verdiği idam cezalarını değiştirmez ve aynen onaylardı demektedirler.

Sultan II. Abdülhamid böylece etrafını rahatlatıp hareket kabiliyetini arttırdıktan ve hakimiyetini güçlendirdikten sonra içte istikrarı sağlamak, dışta müdahaleleri önleyip itibarı arttırmak ve Devletin maliyesini düzene koymak için bir dizi tedbirlere başvurdu. İslahat Fermanı'ndan beri Devletin sırtında ağır bir kambur olan dış borçlar aynı zamanda büyük devletler tarafından mütemadiyen bir baskı unsuru olarak kullanılmaktaydı. Öncelikle bundan kurtulmak gayesiyle 1881'de Avrupalı alacaklılarla Muharrem Kararnamesi adı verilen bir antlaşma imzalandı ve borçların tasfiyesi için alacaklı devletlere Duyunu Umumiye (Borçlar Komisyonu) kurmaları izni verildi. Devletin resmi gelirlerinin bir kısmı borçların ödenmesine ayrıldığı gibi aynı gaye ile bazı yer üstü ve yer altı kaynaklarının işletilmeleri de yabancı şirketlere ve bankalara verildi. Zaman içerisinde çok geniş imtiyazlar elde eden Duyunu Umumiye konumu etkisi ve devlet içindeki ağırlığı ile bazen Devletin maliyesinin de önüne geçmiştir. Bütün bunlara mukabil borçların temizlenmesinde çok ciddi adımlar atılmış, tamamen ödenemese bile belli bir hafifleme sağlanabilmişti. Bu bakımdan Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde ekonomik kriz anları, kuraklık ve bazı iktisadi yatırımlar gibi bir kısım zorunlu haller dışında mümkün mertebe borçlanmaya gidilmemiş tasarrufa önem verilmeye çalışılmıştır. Sultan II. Abdülhamid zaten tabiaten seleflerinin aksine mali hususlarda dikkatli bir yapıya sahip olduğu ve israftan hoşlanmadığı için tasarruf girişimlerinde belli ölçüde başarı sağlanabilmiştir. Bununla birlikte mali sıkıntı daima kendisini hissettirmiş özellikle çalışanların maaşlarının zamanında ve tam olarak ödenmesinde zaman zaman güçlüklerle karşılaşıldığı olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi dış siyasetinin kendinden önceki ve sonraki dönemlerle kıyaslandığı zaman daha istikrarlı ve daha başarılı olduğu görülmektedir. Doksanüç Harbi akabinde Devletin kendisini toparlayabilmesi ve içte öngörülen hamlelerin yerine getirebilmesi için acil ve uzun süreli bir barışa mutlak ihtiyaç olduğuna hükmeden Abdülhamid bu gayesini gerçekleştirebilmek için bir taraftan tarafsızlık anlayışıyla büyük devletler arasındaki rekabet ve çıkar çatışmalarından faydalanmaya, diğer taraftan da yabancı devletlerle ortaya çıkan meseleleri mümkün olduğunca sulh yolu ile halletmeye gayret ederek istediğini elde etmeye çalışmıştır.¹⁹ Zaman zaman korkaklık ve pasiflik iddialarına muhatap olacak derecede bu siyasetinde ısrarlı olan Abdülhamid'in son tahlilde isabet payı bulunduğu ortaya çıkacaktır. Berlin Kongresi akabinde Paris Antlaşması kararlarının geçerliliğini kaybetmesiyle Osmanlı Devleti'nin önünde ya bir devletle müttefik olarak devam etmesi ya da tarafsızlık siyaseti gütmesi gibi iki seçenek kalmıştı. birinci tercihte yaşanmış tecrübelerin ittifak taahhütlerine ne kadar güvenilebileceğini açıkça ortaya koyması bir tarafa eşit şartlar ve güçlerde gerçekleşmeyen bir ittifakın bir bakıma

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

güçlü bir müttefikin himayesi ve güdümüne girmek demek olacağı açıktı. Böyle bir durumun kabul edilmesi mümkün olmadığı gibi Osmanlı Devleti'nin böyle bir arayışı da söz konusu değildi. Kaldı ki dönemin siyasi şartları ve gerçekleri devletlerin birbirleriyle ittifaka gitmelerinden ziyade müstakil olarak güçlerini devam ettirmelerini gerektiriyordu. Dolayısıyla bu dönemde teamül ancak belli konularda bazı devletlerin birbirlerine yakınlaşması şeklindeydi.

Sultan II. Abdülhamid'in tarafsızlığı ise şartlar gerektirdiği zaman yakınlaşma manevralarını kabul edebilen (mesela Almanya ile) bir anlayışta zorunlu bir tercih değil, Avrupalı devletlere duyulan güvensizliğin ışığında bilinçli bir tercihtir. Gaye birinci planda mümkün olduğunca savaşlardan uzakta kalmak sonra da eldeki mevcut toprakları muhafaza edebilmektir. Bu çerçevede 1880'lerden itibaren başka devletlerin iştahını kabartan Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Balkanlar'daki Osmanlı topraklarına özel hassasiyetle eğilmiş buraları en azından hukuken Osmanlı sınırları içerisinde tutabilmek için gayret sarf etmiştir. Özellikle Tunus ve Mısır konusunda Fransa ve İngiltere'ye olan tutumu bu anlayışa örnek olarak gösterilebilir. Fransa daha Berlin Kongresi'nde Avrupalı devletlerden Tunus tavizini almış ve işgal için uygun vesile kollamaya başlamıştı. İtalyanlar da benzer emeller taşıyınca Fransa çok beklememiş ve bir sınır ihtilafını bahane ederek Nisan 1881'de Tunus'u istila etti ve Tunus beyine baskı yaparak bir himaye antlaşması imzalatı. Osmanlı Devleti bu fiili durumu hiç bir zaman kabullenmedi ve Tunus'u kendi vilayeti olarak saymaya devam etti. Ancak bundan sonra ortaya çıkan daha büyük keyfiyetli Mısır meselesi Bab-ı Ali'yi Tunus meselesiyle fiilen ilgilenmekten alıkoymuştur. İngiltere'nin Mısır üzerindeki emelleri eskiye dayanmakla birlikte en son Doksanüç Harbi sonrasında da bir ara Kıbrıs yerine Mısır'a yerleşmeyi düşünmüş fakat diğer devletlerin buna razı olmayacağı telakkisiyle bundan vazgeçmişti.²⁰ Bu sırada Mısır'da Hidiv İsmail Paşa'nın plansız ve müsrif yönetimi neticesi maliye iflas etmiş büyük borçların altına girilmişti. İngiltere ve Fransa bu borçların tasfiyesi için Mısır'da bir komisyon kurmuşlar fakat komisyonun çalışmaları ve tedbirleri yerli halk üzerinde tepki uyandırmıştı. Bu tepkilerden çekinen İsmail Paşa hem komisyonun çalışmalarını kısıtladı hem de daha önce hükümete dahil ettiği Fransız ve İngiliz bakanları azletti. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa İsmail Paşa'nın Hidivlikten ayrılması için baskı yaptılar. İsmail Paşa'nın direktmesine rağmen Bab-ı Ali de bu görüşe katılınca İsmail Paşa'nın yerine oğlu Tefvik Paşa Hidiv oldu. Sultan II. Abdülhamid'in İsmail Paşa'nın değiştirilmesini kabul etmesi aksi takdirde muhtemel olan bir işgali önlemeye matuf idi. Tefvik Paşa'nın hidivliğinde İngiliz ve Fransız etkinliği tekrar başlayınca tasarruf tedbirleri gereğince açığa alınan bir çok memur ve Mısırlı subay kendi aralarında teşkilatlanarak Vataniler hareketini başlattılar. Mısır Mısırlılarından anlayışıyla hareket eden Vataniler ağırlıklarını hissettirdiler ve Hükümete dahil edildiler. Vatanilerin reisi konumundaki Arabi Paşa da Harbiye nazırı oldu. Ancak bu gelişmelerden rahatsız olan İngiltere ve Fransa hükümetin değiştirilmesini talep etmeye başladılar. Hidiv iki ateş arasında kalıp bocalarken Arabi Paşa da muhtemel bir İngiliz-Fransız saldırısına karşı savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Sultan II. Abdülhamid kendi hukukuna bir hanel gelmeden hem Mısır'ın işgalini önlemek hem de meseleyi çözmek için Mısır'a bir temsilci gönderdi, fakat bu sırada İskenderiye'de Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında çıkan bir kavgada çoğu Hıristiyanlardan oluşan kırk kadar insanın ölmesi durumu bir anda gerginleştirdi. İngiliz ve Fransızlar bu hadiselerden Vatanileri sorumlu tutarak Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker gönderip Vatani hareketini önlemesini talep ettiler. Böyle bir adımın kardeş kavgasına sebep olacağı yönünde istihbarat alan Abdülhamid asker göndermekte isteksiz davrandı. Ancak Vataniler hareketini susturmakta kararlı olan İngiltere, Fransa ile anlaştı ve 15 Temmuz'da İskenderiye'yi topa tutarak Bab-ı Ali adına barış ve istikrarı temin" gerekçesiyle Mısır'ı işgal etti. İngiliz teminatlarına göre bu

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

işgal geçici idi ve durumun müsait olduğu en kısa zamanda sona erecekti. Bu arada direnen Vatani kuvvetleri mağlup edilerek dağıtıldı, sorumluları tutuklandı ve Arabi Paşa da Seylan'a sürgün edildi. Sultan II. Abdülhamid bu olup bittiyi kabullenmeye yanaşmadığı istemediği gibi hiç bir zaman da Mısır üzerindeki haklarından vazgeçmek istememiştir. Fakat Osmanlı Devleti İngilizleri Mısır'dan çıkartabilecek askeri güce sahip olmadığı için de bu fiili duruma karşı çaresiz kalmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in, Mısır'a asker göndermekte çekimser davranarak İngilizlerin işini koylaştırdığı ileri sürülmüş ve bu husus tenkit edilmiştir. Ancak gerek gönderilmesi öngörülen asker sayısının ihtiyacı karşılamayacağı yönündeki kanaatler ve gerekse, Mısır'a gelecek Osmanlı askerlerine Vatani kuvvetlerinin ellerinde Kur'an-ı Kerim'le karşı koyacakları haberlerinin alınması bu çekimserlikte etkili olmuştur. Zira Halife kuvvetlerine karşı yine Halifenin Müslüman tebaalarının bu şekilde direnişi başka Müslümanlar üzerinde çok kötü tesirler bırakabileceğinden ve Osmanlı topraklarında da başka huzursuzluklara yol açabileceğinden endişe duyulmuştu.

Mısır meselesi Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde de çok önemli dönüm noktalarından birisidir. Bir başka deyişle İngiltere'nin Mısır'a bizzat yerleşmesi onun Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni dolaylı destekleme siyasetinden vazgeçip kendisi açısından stratejik önemi olan Osmanlı topraklarını doğrudan kontrolü altına almak siyasetine yöneldiğinin açık göstergelerinden birisidir. Bu değişimin en az stratejik konum kadar önemli olan bir başka boyutu da ticaret ve ekonomidir. 1880'lere gelindiğinde Mısır ekonomisi büyük oranda İngiltere'ye bağımlı ve İngiliz finans kuruluşlarına borçlu idi. Mısır'da yaşanan istikrarsızlık ve Vatani hareketinin siyasi ve ekonomik hedefleri aynı zamanda İngiliz çıkarlarını tehdit ediyor hatta çok büyük meblağlara ulaşan İngiliz alacaklarını da riske atıyordu. Öte yandan İngiliz siyasetinde etkili olan bir çok kurum ve kişinin Mısır'da yatırımları vardı. Konuya zenginlik getirmesi için bahsetmek gerekirse, Mısır'a müdahale kararı vere İngiliz hükümetinin Başbakanı Gladstone'nin şahsi servetinin yüzde otuzluk bir kısmı da Mısır tahvillerine yatırılmıştı. Şüphesiz bu tür şahsi ilgiler işgal gibi büyük bir kararda birinci derecede amil değildir, ancak bu insanların hükümetin kararlarında etkili olduğu da bir gerçektir. Esasen İngiltere'nin Mısır'a karşı takındığı son tavır stratejik değerlendirmelerin yanı sıra XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batılı emperyalist düşüncenin felsefesini de ortaya koymaktadır. Bu da, üçüncü ülkelerdeki ticaret ve sömürü düzeni önce siyasi ve askeri bir müdahale riskine girmeden yerli kadrolarla devam edebildiği sürece devam edecek ve Mısır örneğinde olduğu gibi, bunun devam etmesinin mümkün olmadığı anlaşılınca, o ülkenin yönetimine fiilen hakim olarak düzeni devam ettirmek şeklindedir.

Sultan II. Abdülhamid'in Berlin Kongresi'nden hemen sonra uğraşması gereken meselelerden bir diğeri de Doksanüç Harbi'yle Balkanlar'da ortaya çıkan yeni toprak düzenlemelerinin yerli halk üzerinde kargaşalıklara sebep olmasıyla ortaya çıkan bunalımdır. Berlin'de Osmanlı idaresinde bırakılan Doğu Rumeli bölgesi bir müddet sonra Bulgarların Osmanlı valisini silah zoruyla kovmaları ve bu bölgeyi ilhak ettiklerini ilan etmeleriyle yeni bir gerginliğin kaynağı olmuştu (Eylül 1885). Balkanlar'da yeni (bağımsız veya otonom) Balkan devletlerinin kurulmasıyla bunlar üzerinde nüfuz mücadelesine giren İngiltere ve Rusya özellikle Bulgaristan Prensiği ve Osmanlı idaresinde kalan Doğu Rumeli bölgesine yönelik planlarında Bab-ı Ali'yi de işe karıştırarak gayelerinde başarılı olmak istemişlerdir. Bu iki kuvvetin birbirlerine zıt baskılarına maruz kalan Sultan II. Abdülhamid bölgede askeri bir çözümün yeni meseleler doğuracağı endişesiyle asker gönderme düşüncelerini kabul etmemiş diplomatik yollarla mevcut ihtilaflardan istifade etmek suretiyle bölgedeki Osmanlı varlığını korumak gayesini gütmüştür. Balkanlar'da ortaya çıkan bu yeni bunalımı görüşmek üzere Berlin Kongresi'ne katılmış olan devletlerin İstanbul'da yaptığı toplantıda İngiltere Rusya'ya karşı artık Osmanlı Devleti yerine yeni bir

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

tampon arayışında olduğu için Fransa'yla birlikte Bulgaristan'ı himaye etmeye çalışıyor ve Bulgaristan'ın hareketini destekliyordu. Buna mukabil Rusya ise Bulgar-İngiliz yakınlaşmasından duyduğu tedirginlikle Bulgaristan'ın kendilerinin tasvibi olmadan giriştiği bu harekete Osmanlı Devleti'nin karşı çıkmasını ve asker göndermesini istiyordu. Bu sırada bozulmaya yüz tutan Balkan dengesi yüzünden Bulgaristan ile Sırbistan arasında savaş çıkınca Bulgaristan çaresiz Doğu Rumeli'yi boşalttı. Savaşın Bulgarların galibiyetiyle sonuçlanmasından sonra Bab-ı Ali ile Bulgaristan arasında varılan bir antlaşmaya göre Doğu Rumeli'de halkı Müslüman olan bölgeler doğrudan Osmanlı idaresine bırakılırken geri kalan bölgeler Bulgaristan Prensiği'ne verildi (Nisan 1886). Sultan II. Abdülhamid özellikle Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki savaş sırasında bölgeye asker göndererek kazançlı çıkmak fırsatı varken bunu yapmadığı için fırsatı kaçırmakla suçlanmıştır. Fakat meselenin bir başka cephesi de vardı ve Abdülhamid'e göre, büyük devletlerin çıkar mücadelesinin merkezinde bulunan bir bölgeye asker göndermek sıcak savaşa katılma ihtimalini göze almak demektir. Osmanlı Devleti ise bunu göze alabilecek durumda değildi ve daha önceki tecrübeleri de böylesine hassas bir bölgede başka devletlerin taahhütlerine güvenilemeyeceğini gösteriyordu.

Diğer taraftan, Balkanlar'daki bu bunalımı fırsat bilen Yunanistan öteden beri fırsat kolladığı Makedonya'yı ilhak etmek için hazırlıklara başlamıştı. Bab-ı Ali buna karşı tedbirler düşünürken Avrupa devletleri de böyle bir hareketin Balkanlar'ı tamamen karıştıracığı düşüncesiyle Yunanistan'a karşı çıktılar. Yunanistan her şeye rağmen kararında ısrar edip Osmanlı topraklarına girdi, fakat Osmanlı askerleri tarafından geri püskürtüldü. Bu aşamada istediğini elde edemeyeceğini anlayan Yunanistan geri adım atmak zorunda kalmıştı. Fakat ilerleyen yıllarda Megalo İdea'nın (Büyük Ülkü) bir parçası olan Girit'te isyan hazırlıkları başladı. Yunanistan bir taraftan da bu hususta Avrupa kamuoyu ve devletlerinin desteğini almak niyetiyle yoğun bir faaliyet gösteriyordu. Nihayet 1896'da Girit'te isyan patlak verince Avrupa devletleri muhtemel bir Osmanlı Yunan savaşını önlemek gerekçesiyle Girit'e özerklik tanınmasını istediler. Ancak Yunanistan bir oldu bitti yapmak için Girit'e asker çıkardı ve adayı ilhak ettiğini ilan etti. Bunun üzerine Avrupa devletleri Yunanistan'dan adayı boşaltmasını talep ettiler, fakat Yunanistan dikkatleri başka yöne çekmek için Teselya ve Makedonya'daki Osmanlı mevzilerine karşı saldırılara başladı. Son ana kadar meseleyi savaş olmadan çözmeye çalışan Osmanlı Hükümeti bu durumda 17 Nisan 1897'de Yunanistan'a savaş ilan etti. Avrupa devletleri ise kendi kararlarını dinlemeyen Yunanistan'a duydukları kızgınlık sebebiyle tarafsız kalacaklarını belirttiler. Ancak savaş tahminlerin aksine çok kısa bir sürede Osmanlı ordularının kesin zaferiyle sonuçlanıp Atina yolları açılınca büyük devletler duruma müdahale edip Osmanlı Devleti'nden ilerlemesini durdurmasını istediler. Böylece 20 Mayıs 18797'de ateşkes ilan edildi. Avrupalı devletler barış antlaşmasına dair hükümlerin kararlaştırılması için İstanbul'da bir konferans tertip ettiler ve 13 Kasım'da kesin antlaşma imzalandı. Buna göre Osmanlı Devleti ordularının başarısının meyvelerini alamıyor ve büyük oranda savaştan önceki durum muhafaza ediliyordu.

Yunan savaşı ve sonuçları Sultan II. Abdülhamid için birçok açıdan ders verici oldu. Her şeyden önce bu savaş akabinde büyük devletlerin tutumu açıkça bir daha göstermiştir ki, eğer gelişmeler aynı zamanda Avrupa'nın da çıkarlarına uygun düşmezse Osmanlı Devleti haklı olduğu bir meselede dahi zaferinin karşılığını alamayacak, sadece kaybettikleriyle kalacaktır. Diğer taraftan Girit'te yaşanan son gelişmeler (isyan ve savaş yüzünden Müslüman halkın Anadolu'ya zorunlu göçü gibi) artık adanın bir gün elden çıkacağını da göstermiştir. Bununla birlikte Yunanlılara karşı kazanılan askeri başarı manevi açıdan hem Osmanlılar hem de bütün İslam alemi için önemli olmuş ve hemen her yerde törenlerle

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

kutlanmıştır. Zira her ne kadar küçük çaplı da olsa bu galibiyet son yarım yüzyıl içerisinde Müslümanların Hıristiyanlara karşı kazandığı tek galibiyettir. Bu yüzden bütün İslam alemine bir ümit ışığı gibi gelmiş bu arada da Sultan II. Abdülhamid'in şöhretinin yayılmasına ve onun muzaffer bir halife olarak selamlanmasına vesile olmuştur.²¹

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Sultan II. Abdülhamid'i en çok uğraştıran meselelerden birisi de Anadolu İslahatı ve Ermeni meselesidir. Osmanlı Devleti'nin tebaası olan Hıristiyan milletler, yüzyılın başından itibaren gelişen nasyonalist-ayrılıkçı düşünceler ve Avrupa devletlerinin çıkar hesapları içerisinde onlara sağladığı destekler sayesinde birer birer Osmanlı Devleti'nden kopmuşlardı. En son Doksanüç Harbi'nde fiilen Bulgaristan da ayrılınca geriye gerçek manada sadece Ermeniler kalmıştı. Ermenilerin Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları bölgeler Batılıların çıkar kavgasında öncelikli olmadığı için onlara yönelik çalışmalar diğerlerine nazaran oldukça geç başlamıştır denilebilir. Bunun yanında, Osmanlı sosyal ve idari sisteminde Ermeniler Millet-i Sadıka olarak nispeten iyi durumda buldukları için ayrılıkçı fikirlerin Ermeniler arasında yayılıp kabul görmesi de yine diğer milletlerden geç olmuştur.

1856 İslahat Fermanı ile Hıristiyanların dini hakları ve mezhep değiştirebilme serbestliği konusunda özellikle, İngiltere ve Fransa kendilerine imtiyazlar elde edince Osmanlı topraklarındaki misyoner faaliyetlerinde gözle görülür bir canlılık başlamış,²² bunlara Amerikan Protestan kiliseleri de dahil olunca Ermeniler üzerine hesaplar gündeme gelmişti. Doğuda açılan çok sayıdaki misyoner okulları hem Ermeniler arasında Protestanlaştırma çalışmaları yapıyor hem de onlara ayrılıkçı fikirler aşıliyordu. Ancak bu vetirede Ermeniler için en önemli başlangıç sayılabilecek gelişme Doksanüç Harbi sırasında ve akabinde Rusların onlara yönelik planlarıdır. Nitekim Rusya Yeşilköy Antlaşması'na, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle ilgili ıslahat yapmayı kabul ettiği şeklinde bir maddeyi koydurtmuş bu suretle Ermenilerin hamisi olduğunu göstererek müdahale için zemin hazırlamak istemiştir. Ancak Rusya'nın Ermeniler üzerindeki hesaplarından endişelenen İngiltere bu konuda Rusya'dan geri kalmadığını göstermek için aynı ıslahat maddelerinin Berlin Kongresi'nde kabul edilmesinde ısrarlı olmuştur. İngiltere'nin bu konuya olan duyarlılığı hem Doğu Anadolu'ya olan Rus tehditlerine karşı Kıbrıs'ı almasında hem de Ermeniler üzerindeki söz hakkını Rusya'ya kaptırmamak noktasında kendisi için kazançlı olmuştur. Berlin Kongresi'nden sonra başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Avrupa devletleri Bab-ı Ali'yi Ermeni ıslahatları konusunda sıkıştırmaya başladılar. Çok geçmeden büyük oranda Batılıların desteğiyle Ermeniler arasında ihtilalci hareketler tekrar canlandı ve Hınçak (1887) ile Taşnak (1890) cemiyetleri kuruldu. Esasen bu tür cemiyetler Doksanüç Harbi'nin hemen akabinde de kurulmuş (1878'de Kara Haç ve 1881'de Anavatan Müdafileri) fakat Bab-ı Ali bunları tespit ederek dağıtmıştı. Hınçak ve Taşnak cemiyetlerinin hedefi pek çoğu dışarıdan gelen komitacıların desteğiyle bir yandan Müslüman halka saldırılar düzenleyip onları tahrik etmek, diğer yandan da bizzat Ermenileri taciz ederek iki halkı birbirilerine düşürmek, daha sonra da hükümetten gelecek sert tepkilerle tıpkı Bulgaristan olaylarında olduğu gibi Avrupa'yı ayağa kaldırmaktı. Nitekim kısa süre sonra Ermeniler arasında bir hareketlilik başladı ve 1890-1895 arasında birbiri ardına Musa Bey Olayı, Erzurum Olayı, Kumkapı gösterisi, Merzifon, Tokat ve Yozgat olayları, Sasun İsyanı ve nihayet bütün bu olaylarda hükümetin tavrını protesto için Ermenilerin kanlı Bab-ı Ali yürüyüşü yaşandı. Gelişmeler Ermeni cemiyetlerinin beklentileri doğrultusunda gerçekleşiyordu. Bütün bu olaylar neticesinde Avrupa kamuoyu tekrar Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhine dönmüş her türlü vasıtayla menfi propaganda yapılmaya başlamıştı. Çok geçmeden Avrupa devletlerinin baskısıyla Sultan II. Abdülhamid bir ıslahat programını kabul etmek zorunda kaldı (Ekim 1895). Sultan II.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

Abdülhamid gerçekten de bir takım yeni düzenlemelerin yapılmasındaki zarureti teslim etmekle beraber, ilan etmek zorunda kaldığı "mevadd-ı muzır" hemen tatbikine başlanılacak ve bir ihtiyaca cevap verecek tedbirler değil baskıları geçiştirmeye yönelik bir adım gibi görünmektedir. Zira II. Abdülhamid bu gelişmelerin arkasında yatan siyasi emellerin ve sonucun Anadolu'da önce muhtar sonra da bağımsız bir Ermenistan olduğunu düşünüyor, dolayısıyla nihai noktada "Muhtariyete götürecektir ıslahatı kabulden ise ölmeyi tercih ederim" diyordu.²³

Ermeni olayları Sultan II. Abdülhamid'i hakikaten çok tedirgin etmişti. Her ne kadar bölgedeki aşiretlerden oluşturulan Hamidiye Alayları doğudaki asayiş ve devlet otoritesini tesis etmede başarılı olduysa da bu nihai bir çözüm değildi. Bu yüzden bir taraftan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bu konudaki baskılarını diplomasi ve sözde bazı adımlarla geçiştirmek istiyor fakat diğer taraftan da nihai bir çıkış yolu arıyordu. Padişahın bunun için başvurduğu yollar arasında dikkat çekenleri meseleyi komisyonlara havale ettiğini bildirerek zaman kazanmak ve bunlar da kafi gelmez ise zaman zaman ıslahatı gerçekleştirmekle görevli kişileri azlederek yeni tayin edilen sorumluların durumu incelemek için zamana ihtiyaçları olduğu gerekçesiyle Avrupa devletlerini oyalamak gibi taktiklerdir. Ancak bu arada Ermeni olayları kısa aralıklarla da olsa devam etmiştir. Mesela 26 Haziran 1896'da Van'da ayaklanma çıkarmışlar arkasından 26 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası bir grup Ermeni Komitacısı tarafından basılmış ve görevlilerin bir kısmı rehin alınmış bir kısmı da öldürülmüştü. Ermenilerin banka baskının duyulmasıyla olaylar sokaklara da sıçradı ve Ermeniler ile Müslümanlar arasında yer yer çatışmalar oldu. Bunun üzerine hükümet bankadaki yirmi kadar Ermeni tutuklamak istedi fakat büyük devletlerin araya girmesiyle bunlar tutuklanmayıp sınır dışına çıkarıldılar. Bu arada İngiltere Bab-ı Ali'ye baskılarını sürdürmekte ve söz konusu Anadolu ıslahatlarının bir an önce devlet teminatıyla uygulamaya konulmasında ısrar etmekteydi. Hatta İngiltere bunun için Rusya, Fransa ve Almanya'nın da desteğini alarak zor kullanmak ve İstanbul'a bir filo göndermek istedi.²⁴

Ancak diğer devletlerin bu konuda öncelikleri değiştiği ve aralarında Osmanlı Devleti ile ilgili bir mutabakat sağlanamadığı için İngiltere'ye destek vermediler. Böylece 1890'larda Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki ciddi problemlerin başında Anadolu ıslahatı ve Ermenilerin durumu meselesi Birinci Dünya Savaşı sırasında tekrar canlanmak üzere yavaş yavaş gündemden kalktı ve yerini Osmanlı-Yunan gerginliğine ve Girit isyanının doğurduğu bunalıma bıraktı. Ancak Ermeni meselesi ve bu sıralardaki propagandalar Avrupa'da Osmanlı Devleti için "imaj" bakımından silinmesi güç izler bırakmış, dönemin gelişmiş iletişim vasıtalarının yardımıyla hem Müslüman Türkler hem de Padişahın bizzat kendisi son derece vahşi kimliklerle lanse edilmişlerdir. İşte Sultan II. Abdülhamid için bir kısım çevrelerde kullanıla gelen "Kızıl Sultan" nitelemesi de esasen o günlerin mirasıdır.²⁵ Ermeni meselesinde Avrupa'nın tavrının esasen salt insani duygulardan kaynaklanmadığı ortadaydı. Bu mesele büyük devletlerce bir türlü halledilemeyen Osmanlı'nın paylaşımı hesaplarının değişen Avrupa güç dengeleri içerisinde yeniden gündeme gelmesinin bahanesi konumundadır. Özellikle İngiltere'nin Ermeni reformları hususunda diğer devletleri Osmanlı Devleti aleyhine yaptırımlara sevk etmeye çalışması ve zaman zaman güç kullanmakla tehdit etmesi artık İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden uzaklaştığını ve öncelikle Rusya ile bu gayeye yönelik bir antlaşma zemini arayışları içerisinde olduğunu göstermektedir.

XX. yüzyıl yine Osmanlı mülkünün paylaşımı hesaplarının yoğun olarak tartışıldığı bir başka bunalım olan Makedonya olaylarıyla başlamıştır. Makedonya tam sınırları belli

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

olmamakla beraber Kosova, Selanik ve Manastır vilayetlerini içine alan bir bölge olarak Doksanüç Harbi'nden sonra Osmanlı'nın elinde kalabilen Balkanlar'daki son toprak parçalarından birisiydi. Bölgenin Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kalmasının en önemli sebebi bazı mahallerdeki Müslüman ve Türk nüfusunun çoğunlukta olmasıydı. Bunun dışındaki nüfus Rumlar, Bulgarlar, Sırlar, Arnavutlar ve Ulahlardan oluşmaktaydı. Gerek etnik yapının gerekse dini (mezhebi) yapının çok çeşitli ve karışık olması Makedonya'daki istikrar ve Osmanlı hakimiyeti için ciddi bir tehdit olmakla beraber başka devletlerin siyasi çıkar hesapları durumu bulandırmadığı zamanlarda bölgede çok ciddi bir sıkıntı ile karşılaşılmıyordu. Ancak Doksanüç Harbi'nden sonra Makedonya'da yaşayan unsurlarla etnik bağı olan Balkanlar'daki diğer devletler bir takım dini, milli, tarihi ve coğrafi hak iddialarıyla buraya göz dikerek fırsat kollamaya başlamışlardı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Bulgarlar diğer unsurları sindirmek ve korkutmak için yoğun komitacılık faaliyetlerine giriştiler. Çok geçmeden aynı gayelerle diğer grupların da çeteleri oluştu ve karşılıklı tedhiş hareketleri başladı. Bölgede yaşanan huzursuzluklar giderek yoğunlaşınca Almanya dışında diğer Avrupa devletleri de işe karışıp Bab-ı Ali'den daha önce kabul ettiği ıslahat uygulamalarını derhal gerçekleştirmesini istediler. Esasen Makedonya'nın geleceği ve muhtemel taksimi hakkında her devletin bir düşüncesi olmakla birlikte bunda mutabakat sağlanamadığı için bu planlar uygulanamıyor dolayısıyla Osmanlı idaresi büyük sıkıntılar içerisinde bütün huzursuzlukların faturasını üstlenerek devam ediyordu. Nihayet 1902 ve 1903'te Bulgarlar aylarca süren iki isyan çıkardılar. Bunun üzerine Osmanlı idaresi bir takım tedbirlerin lüzumuna inanarak bazı ıslahat hükümlerini yürürlüğe koyduysa da bununla ne Avrupa devletlerini tatmin edebildi ne de Makedonya'daki huzursuzlukları tamamen önleyebildi.²⁶ 1903 sonlarına gelindiğinde neredeyse bir Balkan savaşı çıkacakmış gibi bulanık bir atmosfer mevcuttu. Duruma müdahale eden Avrupa devletleri 1904 Ekimi'nde aralarında anlaşarak ve çoğunlukla Hıristiyan halkların isteklerini havi bir ıslahat planına Bab-ı Ali'ye kabul ettirdiler. O ana kadar Avrupa devletlerinin farklı yaklaşımlarından istifadeyle durumu idare etmeye çalışan Sultan II. Abdülhamid bu defa ortaya çıkan bu yeni fiili durum neticesinde ıslahat tedbirlerinin uygulanmasında Batılıların nezaret ve kontrolünü kabul etmek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte Makedonya'daki ıslahat isteklerinin ardında yatan özerklik beklentilerine daima karşı koymaya çalışmıştır.

Durumu fiilen kontrol eden büyük devletler 1905'ten itibaren ıslahat hükümlerini mali alanlara da teşmil etmek isteyerek bölgenin mali idaresinin Osmanlı Bankası'na devrini talep ettiler. Bab-ı Ali buna direnmek isteyince Almanya dışındaki Avrupa devletleri bir donanma göndererek Midilli ve Limni adalarını işgal edip gümrük ve posta merkezine el koydular. Bab-ı Ali çaresiz boyun eğmek zorunda kaldı (2 Aralık 1905). Ancak, bütün bu yaptırımlar ve uygulamalar Makedonya'daki huzursuzlukları ve ilgili devletlerin burası üzerindeki hesaplarını sona erdirmemiş, aksine bir müddet sonra daha büyük oranda ortaya çıkacak şekilde gelişmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan Makedonya'daki belirsizlik ortamında daha rahat hareket etme fırsatı bulan Genç Türkler faaliyetlerini burada yoğunlaştırmışlar, bölgedeki çetelere karşı mücadele içinde bilinen ve Devletin maruz kaldığı onur kırıcı muamelelerin ızdırabını duyan genç Osmanlı subaylarını kolaylıkla etkilemek imkanı elde etmişlerdir. Bu genç Osmanlı subayları bir kaç sene sonra Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanında hayati bir rol oynayacaklardı.

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı tarihinin belki de en buhranlı dönemlerinden birinde hüküm sürmüş ve buraya kadar bahsedilenlerden anlaşılacağı üzere sadece dış siyaset ve devletlerarası ilişkiler nokta-i nazarından bile saltanatının sonuna kadar rahat bir nefes alamamıştır. Hatıralarında ve değişik vesilelerle sadır olan irade ve muhtıralarında hep

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

ifade ettiği şey Devletin en önemli ihtiyacının savaşıardan, gerginliklerden uzak uzun bir sulh devri olduğu, ve yeniden toparlanıp ayağa kalkmak için bir nefes almaya ihtiyaç bulunduğudur. Nitekim bunu sağlayabilmek için özellikle çalışılmış, hatta büyük boyutlu denilebilecek her hangi bir savaşa girişilmemiştir. Bununla beraber Osmanlı Devleti gerginliklerden uzak kalamamış ve tabiatıyla çok ihtiyacı olan rahat nefesi alamamıştır. Bir başka deyişle Sultan II. Abdülhamid tahta geçişinden itibaren isteklerinin ve tahminlerinin aksine yukarıda özetlendiği gibi sadece bu çerçevede ve her biri birbirinden daha çetin geçen meselelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bütün bunlar Sultan II. Abdülhamid'in ve Devletin ilgilenmek zorunda kaldığı işlerin bir cephesidir. İlgilenilmeyi bekleyen bir de iç işler, maliye, ticaret ve sanayi, ordu ve güvenlik, eğitim ve kültürle ilgili zorluklar, Müslüman tebaanın ihtiyaçları gibi devasa meseleler vardı. Esasen birinin çözümü diğeri ile yakından alakalı olan bu meselelerle layıkıyla ilgilenilebilmesi büyük oranda Devletin dışta ve dış ilişkilerinde rahat olabilmesine bağlıydı. Şartlar ve gelişmeler meselelerde bir öncelik tercihi bırakmadığı için bir anda her şeyle ilgilenilmek zorunda kalınması da Sultan II. Abdülhamid'in bir başka şanssızlığı olmuştur. Devletin mevcut sınırlarında varlığının devam ettirebilmesinin kendi güç ve dinamiklerinin yanı sıra başka devletlerin arasındaki rekabet ve anlaşmazlıklara da dayandığının aşikar olması Sultan II. Abdülhamid'in zihninde hep yer etmiştir. Hal böyle olunca gün gelip ilgili devletlerin Osmanlı üzerindeki hesaplarında anlaşabilmeleri ihtimali Abdülhamid'i daima tedirgin kılmıştır. Dolayısıyla onun dış siyasetteki en önemli uğraşısı bu ihtimali önlemeye çalışmak devletlerarası anlaşmazlıklardan istifade etmek ve her devlete karşı farklı siyaset izlemek şeklinde özetlenebilir. Bu cümleden, onun Almanya dışındaki Avrupa devletlerine yaklaşımı daima bir şüphe güvensizlik ve tereddüt ihtiva etmektedir. Sultan II. Abdülhamid'e göre en tehlikeli devlet olan İngiltere'nin "maksad-ı aslisi tevsi-i daire-i ticaret olup... Devlet-i Aliyye'ye zahiren gösterdiği asar-i dosti ve muhaleset dahi maksad-ı aslisine hizmet içindir."²⁷ Ve "amal ve makasidine mümanaat eylediğini gördüğü gün ref'i nihab-ı garazkari ederek alenen ibraz-ı husumete" başlar.²⁸ Sultan II. Abdülhamid hilafet konusunda da İngilizlerin tutumundan şikayetçidir. Hiç bir şekilde İngiltere'nin vaadlerine güvenilemeyeceğinden emin olan Padişah Mısır'ın işgal edilmesindeki hedeflerden birisinin kendisinin Hilafet otoritesinin İslam dünyasında zaafa uğratılması ve daha sonra da Hilafetin İngilizlerin kontrolünde Cidde veya Kahire'ye nakli olduğunu düşünür.²⁹ Abdülhamid Rusya'dan her zaman daha az çekinir olmuştur. Zira her ne kadar iki devletin dost olabilmesi için bir çok tarihi ve coğrafi sebepler var olmakla birlikte Rusya açık bir düşmandır ve siyaseti her zaman bellidir. Pan- Slavizmle Balkanlar'ı kontrol altına almak ve boğazlar yoluyla açık denizlere inmek olarak ifade edilebilecek bu siyaset Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirebilmesiyle yakından ilgilidir. Bu durumda Rusya'ya karşı başka devletlerle işbirliğine ihtiyaç vardır. Fakat böylesine hayati bir hususta II. Abdülhamid artık İngiltere ve Fransa'ya güvenilemeyeceği kanaatinde. Bu sırada İngiltere Fransa ve Rusya'nın yanında Almanya'nın da diğeri bir güçlü devlet olarak ortaya çıkması öteden beri Almanlar hakkında nispeten iyi duygular besleyen Sultan II. Abdülhamid için bir alternatif olabilirdi. Üstelik Almanya'nın Müslüman ülkelere yönelik emperyalist bir yayılma içinde olmaması veya bunun için çok geç kalmış olması Almanya-Osmanlı ilişkilerinin gelişmesi için olumlu bir durumdu. Ayrıca daha önceleri Almanya'nın Avrupa dışı siyasetine taraftar olmayan dolayısıyla Osmanlı Devleti ile yakın ilişkileri düşünmeyen Bismark'ın politikası etkinliğini kaybedip İmparator II. Wilhelm'in "Welt Politik" anlayışı Alman siyasi düşüncesine hakim olmuştu. Böylece iki devlet arasında önce ticari ve kültürel alanlarda bir yakınlaşma başladı. Daha sonra Alman imparatorunun Osmanlı ülkesini iki defa ziyaret etmesi ve sonra da Müslümanların halifesi olan Osmanlı padişahı ile dost olduğunu ve daima dost kalacağını ilan etmesi iki devlet arasında siyasi birliktelik işaretlerini veriyordu. Buna paralel olarak Almanların teklif ve taahhütleriyle İstanbul'u

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

Anadolu'nun ve Arabistan'ın büyük şehirlerine bağlayacak ünlü Bağdat Demiryolu projesi başlatıldı. Osmanlı-Alman ilişkilerindeki bu gözle görülür gelişme ve stratejik önemi çok büyük olan demiryolunun Almanlara verilmesi bu iş için istekli olan diğer Avrupa devletlerini telaşlandırmaktan geri kalmadı. Rusya İngiltere ve Fransa çeşitli vesilelerle tepkilerini açıkça belirttiler (hatta Rusya buna mukabil Karadeniz Demiryolu imtiyazını elde etti), ancak nihai olarak bunu kabullenmek durumunda kaldılar. Sultan II. Abdülhamid Almanya ile ilişkilerinden kendisinin hakkında çokça söz edilen 'Pan-İslamizm' ya da 'İttihad-ı İslam' siyasetinde de yararlanmıştı.³⁰

Sultan II. Abdülhamid'in 'İttihad-ı İslam'³¹ anlayışı ve siyaseti ile ilgili burada ifade edilebilecek tespit, Sultan II. Abdülhamid'in İslam alemindeki bu potansiyeli uluslararası denge siyasetinde mübalağalı da olsa zaman zaman gündeme getirmesi ve koz olarak kullanmış olmasıdır. Söz konusu potansiyelde teorik olarak inananların birliğini vaz eden İslam'ın kendi mesajının yanı sıra tarihi şartlar da belirleyici olmuştur. Şöyle ki, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı dönem sömürgeciliğin İslam alemi üzerine (Osmanlı toprakları dışında) hegemonyasını büyük oranda gerçekleştirdiği ve buna karşı Müslüman toplulukların belirli bir şaşkınlıktan sonra direniş ve kurtuluş yollarını aramaya başladıkları zamandır. Bu aşamada öncelikle diğer Müslümanlara karşı sorumluluk taşıdığına inanılan Hilafet kurumunu elinde bulunduran ve aynı zamanda tarihi telakkilerle İslam aleminin gururu olmuş bir zamanların güçlü sultanlığı Osmanlı Devleti bütün Müslümanlar için en azından gerektiğinde başvurulacak, sığınılacak bir merci konumunda. Sultan II. Abdülhamid İslam aleminin tesellisi olan ve hayalini süsleyen bu konumu bir taraftan çeşitli tedbirlerle güçlendirmeye çalışmış diğer taraftan da Avrupa devletleri ile ilişkilerinde değerlendirmeye çalışmıştır. Kendi tebaasından olan Müslümanlarla ilişkilerine gelince, Sultan II. Abdülhamid'in yaklaşım ve beklentilerini kısaca şöyle ifade edebiliriz. Osmanlı Devleti yeryüzündeki bütün Müslümanların ümididir. O halde Müslümanların ve öncelikle Osmanlı tebaasından olan Müslümanların en önemli sorumluluğu bu Devleti korumak, hilafet ve saltanata sadakatle bağlı olmak ve mesele çıkarmamaktır.³² Bunun aksi din ve devlet düşmanlarına yardımcı olmaktır ki, böyle bir şeyin İslam'da yeri yoktur. Burada belirleyici unsur İslam'dır, dindir. Zira II. Abdülhamid'in tahta çıktığı olağanüstü şartlarda Tanzimat'ın yerleştirmeye çalıştığı birlik anlayışının, Osmanlıcılığın, maksada hizmet etmediği anlaşılmış, akamet ile sonuçlanan meclis ve meşrutiyet tecrübeleri tebaanın devlete ve saltanata karşı konumunu belirsiz bırakmış, akabinde gelen savaş felaketleri özellikle uzak mesafelerdeki Müslüman tebaanın devlet ve saltanata olan güven ve bağlılığını zedelemişti. Doksanüç Harbi'nden sonra Hıristiyan unsurların çoğunlukla imparatorluktan ayrılması, buna mukabil kaybedilen topraklardan gerçekleşen göçlerin de etkisiyle Müslüman nüfusunda görülen yoğunlaşma devletin tebaası arasında birlik için önemli olan belirleyici unsurlar içerisinde en tabii ve en etkili olarak din gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Yalnız şartların gerektirmesiyle ve kendiliğinden ortaya çıkan bu hususa II. Abdülhamid'in sadece pragmatist bir anlayışla sarıldığını söylemek mümkün değildir. Kendisinin de samimi bir Müslüman olduğu hatırlanırsa, inandığı bir değerler sisteminin devletine ve ülkesine sağlayacağını umduğu faydaları göz ardı etmesi düşünülemez. Kaldı ki, bu gerçek aynı zamanda o devleti oluşturan insanların çok büyük bir kısmının ortak inancısıdır. O halde burada yapılması gereken şey zaten dinin kendisinde var olan bu anlayışı insanların davranışlarında, devlete ve saltanata karşı olan tutumlarında ön plana çıkarmak bir başka deyişle onları "eğitmektir".

Bu cümleden hareketle Müslümanlara verilmek istenen mesaj "Allah'a, Peygamber'e ve sizden olan ulü'lemre itaat edin" 4/59 ayetini, benzer manalar ihtiva eden hadisleri ve diğer dini otoritelerin görüşlerini iyi anlamaları ve mucibince amel etmeleridir. Bu sağlandığı

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

takdirde diğerleri kendiliğinden gelecektir. Zira "Osmanlı sultanı İslam'ın halifesidir ve ona hizmet etmek bütün Müslümanlara hizmet" etmek demektir,³³ ve gerçek Müslümanlar bunu zaten yapacaklardır. Bu durumda devlet ve saltanat meşruiyetini dinden almalıdır ki, İslam'ın kaynaklarında kendisine itaat emredilen "ulu'l-emr" konumunda değerlendirilebilsin. İşte Sultan II. Abdülhamid zamanında üzerinde hassasiyetle durulan hususlardan birisi de budur. Daha 1876'da Padişahın İslam'ın halifesi, din ve devletin koruyucusu olduğu Kanun-i Esasi'de ilan edilmiştir. Sonra da Devletin resmi evraklarında ve Padişaha ait unvanların kullanımında halife ve emirül-müminin gibi alemşümül dini keyfiyetler taşıyan kavramlar yaygınlaşmıştır.³⁴ Benzer hususlara basın ve yayın faaliyetlerinde de yer verilmiş gerek gazete makalelerinde gerekse müstakil olarak yayımlanan risale ve kitaplarda birlik beraberlik halifeye itaat ve devlete sadakat gibi konular sık sık işlenmiştir. Aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid'in tasavvufa olan ilgisi ve memleketin muhtelif bölgelerindeki Tarikat şeyhleri ile olan yakın irtibatı geniş halk kitlelerinin Padişah'a ve Devlete karşı olumlu tavır takınmalarında etkili olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde gerek fertlerin özel hayatında gerekse sosyal hayatta gözle görülür derecede bir "dinileşme" farkedilir. Din devletin en önemli temel taşıdır.³⁵ II. Abdülhamid'in ifadesiyle "Devlet-i Aliyye'nin medar-ı bekası din-i mübin-i İslamiyet olmakla icabına itina" ve "ahali-i İslamiyyenin Şeriat-i Muhammediye'nin kaffe-i ahkam-ı celilesine riayet-i kamilesi" mutlaka gereklidir. O halde devlet bir taraftan dini hayatı çeşitli müesseselerle teşvik ederken halk da diğer taraftan dinini öğrenmeli ve tatbik etmeye çalışmalıdır. Bu anlamda yapılan sosyal ve hukuki düzenlemelerle genel ahlaka ve İslam dinine uymayan davranış ve faaliyetlere engellemeler getirilmiştir. Bizzat Padişahın kendisi samimi bir Müslümandır ve dini vazifelerine itina göstermektedir. Ona göre, devleti temsil etme konumunda olan kişiler devletle halkın yakınlaşmasında veya uzaklaşmasında çok önemlidirler.

Dolayısıyla devlet görevlileri özel hayatlarında farklı davransalar bile resmi görevleri sırasında davranışlarına dikkat etmelidirler. Nitekim Sultan II. Abdülhamid bu hususu 1882'de Mısır'a görevle gönderdiği bir heyete açıkça belirtmiş ve dikkatli olmalarını istemiştir. Bununla birlikte, devlet görevlilerinin seçiminde ve tayininde Sultan II. Abdülhamid için asıl belirleyici unsurun "dindarlıktan" ziyade ehliyet ve liyakat olduğu devlet görevi yapan çok sayıda gayri müslimin bulunmasından anlaşılabilir.

Sultan II. Abdülhamid'in İslam ve dini hayat konusundaki hassasiyeti devletin eğitim politikasında da kendisini belli etmiştir. Devletin istikbali Müslüman tebaaya bağlıdır. Fakat Tanzimat'tan beri bu kesim gayri müslimlere nazaran eğitim alanında çok geri kalmış ve kendisini yetiştirememiştir. Müslümanların bu durumu gayri müslimlerden daha az zeki oldukları için değil kendilerine yeterli imkan ve fırsatlar tanınmadığı içindir.³⁶ Bu tespitten hareketle Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde eğitimin yaygınlaştırılması ve kalitesinin artırılması için yoğun gayretlerde bulunulmuş ilk ve orta dereceli eğitim düzeyinde (İptidai, Rüştüye, İdadi) birçok yeni okullar açılmıştır. Aynı şekilde meslek okulları ve yüksek okul sayısında ciddi bir artış söz konusudur. Sultan II. Abdülhamid'e göre, eğitim kurumları hem memleketin ilerlemesi için zaruridir hem de devletin ihtiyacı olan kadrolar buralardan yetişeceklerdir. O halde eğitimin gayelerinden birisi de eğitim kurumlarından dinini ve memleketini seven, saltanata ve hilafete bağlı nesiller yetiştirmektir. Eğer bu sağlanamazsa devletin istikbali çok karanlıktır, zira devletin kaderi eğitilmiş kişilerin elinde olacaktır. Böylece bu gayeye yönelik olarak okullardaki müfredatta yeni düzenlemelere gidilmiş dini ve ahlaki derslerin adet ve saatleri arttırılmıştır.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

Dikkat edilirse burada anahtar kavramlar devlet ve millet sevgisi, saltanat ve hilafete bağlılıktır. Bunlar sağlandığı takdirde her türlü düşünce ve davranış serbest bırakılmış, hatta teşvik edilmiştir. Ancak bu noktada Sultan II. Abdülhamid bir çıkmazla karşılaşmıştır. Yukarıda ifade edilen anahtar kavramlar kişilerin siyasi tavırlarıyla doğrudan ilgilidir. Toplumun siyasi tavrında etkili olan kişiler (aydınlar) zaman zaman bu hususta Sultan II. Abdülhamid'le aynı düşünceyi paylaşmamışlardır. Bu da rejime muhalefet olgusunu gündeme getirmiştir. Rejime muhalif aydınlar ya Tanzimat döneminde yetişmişler ve kendilerine has 'Baticılıklarıyla' Abdülhamid döneminin gelenekçi dış görünümünü tenkit etmişler, ya da bizzat Abdülhamid döneminde açılan yüksek okullardan yetişmişler fakat Batı düşüncesinden ve pozitivist akımlardan etkilenerek Sultan II. Abdülhamid'in yönetim tarzına ve felsefesine cephe almışlardır. Bu arada çok cılız da olsa muhafazakar (İslamcı) kesimden de yönetimin İslamiliği hakkında tenkitler olduğunu belirtmek gerekir. Abdülhamid'e muhalefeti sürdüren Tanzimat aydınları zaman içerisinde sürgünler veya "satın almalar" yoluyla etkisiz bırakılırken, ikinci gurup muhalefet ise gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet Padişahın sonunu hazırlamıştır.

İttihat ve Terakki veya Jön Türk Hareketi olarak da tanınan bu muhalefetin ilk nüvelerinin 1889'da beş askeri Tıbbiye talebesi tarafından oluşturulduğu söylenmekle birlikte, gerçek anlamda bir hareket olarak siyasi faaliyetlerine 1895'den itibaren başladıkları bilinmektedir. Bu yıllarda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü şartlardan büyük oranda Sultan II. Abdülhamid'i sorumlu tutan İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarları "Devleti kurtarmak" gayesiyle bir şeyler yapmanın lüzumunu savunuyorlar, bir taraftan aydınlar, bürokrasi ve askerler arasından taraftar bulmaya çalışıyorlarken diğer taraftan da yayınladıkları bildirimler ve dergilerle Abdülhamid yönetimini suçluyorlardı. Bu arada 1896 ve 1897'de alelacele Abdülhamid'i tahtan indirmeyi hedefleyen iki girişim planladı, fakat bu girişimler açığa çıkartılarak önlemlendi. Sorumluları ise idama mahkum olmalarına rağmen affedilerek sürgün ve hapis cezalarıyla tedip edildiler. Bazı üyeler ise Mısır ve Avrupa'ya kaçarak faaliyetlerini oralarda sürdürmeye başladı. Ancak gerek ülke içinde alınan sıkı tedbirler gerekse Avrupa'da faaliyet gösteren İttihat ve Terakki üyelerinin çeşitli vaatlerle ikna edilmeleri sonucu bu hareket iyice cılızlaştı.

1906'da yeniden canlanan İttihad ve Terakki artık gayelerine ulaşmak için mutlaka ordunun desteğine ihtiyacı olduğu fikriyle askerler arasında yoğun bir faaliyete başladı ve özellikle Makedonya'da Bulgar ve Sırp çetecilerine karşı mücadele veren genç subayları kendi saflarına çekti. İttihat ve Terakki bu arada Abdülhamid'e muhalif olan fakat normal şartlarda bir araya gelmeleri mümkün olmayan başka kesimlerle de (farklı hesapları Abdülhamid sonrasında hallü fasl etmek üzere) işbirliğini kuvvetlendirerek gücünü arttırmayı hedeflemişti. Mesela 1907'nin sonunda Paris'te yapılan II. Jön Türk Kongresi'ne katılanlar arasında Ermeni Taşnak cemiyeti de vardı. 1908'lere gelindiğinde ittihat ve Terakki artık Balkanlar'da kontrolü eline almış Meşrutiyet'in ilanı için İstanbul'a baskı yapmaya başlamıştı. Nihayet 3 Temmuz da Kolağası Niyazi Bey asker ve sivillerden oluşan yaklaşık 400 kişilik bir gurupla dağa çıktı ve bu yolda açıkça tavrı koydu. Bu arada İstanbul'da devletin görevlileri kaçırılıyor veya vuruluyordu. Durumun vahametini gören Sultan II. Abdülhamid "bir kardeş kavgasını önlemek amacıyla" 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i tekrar yürürlüğe koyduğunu ilan etti.

Meşrutiyetin bu şekilde ilanı bir anda memleketin bir çok yerinde özellikle Balkanlar'da büyük bir coşkuyla kutlanmış, geçici olarak "ittihad-ı anasır" sağlanır gibi görünmüştü. Sansürün birden kaldırılmasıyla serbest hale gelen matbuat bütün kamuoyunu etkiliyor ve her tarafta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubeleri açılıyordu. Artık "Devr-i Sabık" veya

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

"Devr-i İstibdad"ın bittiği ve hürriyetin hakim olduğu ilan ediliyordu.³⁷ Ancak çok kısa süren bu "Bayram havası"ndan sonra yaşanan gelişmeler yeni dönemin çok daha çetin geçeceğini habercisi gibiydi. Zira Meşrutiyet'in ilanından henüz iki ay sonra 5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i işgal, Bulgaristan ise tam bağımsızlığını ilan etti. Bir gün sonra da Yunanistan Girit'i ilhakını açıkladı. Yapılan ilk seçimlerde ortaya çıkan tabloda memleketin gidişatıyla ilgili endişeleri doğrular gibiydi. Meclisi oluşturan mebuslar arasında Türklerin sayısı azınlıkta kaldığı gibi gayrimüslim mebuslar birlikte hareket ediyorlar, hatta bazı Arap ve Arnavut mebuslar da farklı tavır sergiliyorlardı. Bunun yanı sıra İttihatçıların baskıcı yönetimleri, kulaktan kulağa dolaşan suikast haberleri, bir kısım subayların ordudan çıkartılması ve medrese talebelerinin askere alınması girişimleri toplumun huzursuzluğunu arttırıyordu. Bu şartlarda Kıbrıslı Derviş Vahdeti'nin kurduğu "İttihad-ı Muhammediye Cemiyeti" etrafında oluşan muhalefet İttihatçıların Mason olduklarını, dinden uzaklaştıklarını, memleketin bir felakete doğru sürüklendiği ve bu kötü gidişatı önlemek bir şeyler yapılması gerektiği yolunda yoğun propagandalar yapıyorlardı. Cemiyetin sözcüsü durumundaki Volkan gazetesi, eski İttihatçılardan Mizancı Murad'ın çıkardığı Mizan gazetesi ve Mevlanzade Rifat Bey'in mesul müdürlüğünü yaptığı Serbesti gazetesinin neşriyatıyla bu çeşit propagandalar geniş halk kitlelerine ulaştı. Nihayet 13 Nisan 1909'da tarihe Otuzbir Mart Vakası diye geçen ayaklanma başladı (Bu olay o zaman kullanılmakta olan Rumi takvime göre 31 Mart 1325'de vuku bulduğu için bu isimle anılmıştır). İstanbul'da on günü aşkın süreyle kanlı olaylar yaşandı. Nihayet Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'nun 23 Nisan gecesi İstanbul'a girmesiyle olaylar bastırıldı. Sultan II. Abdülhamid başından beri gelişmeleri büyük bir üzüntü ve endişe ile izlemiş, olaylara karışmamıştır. Hatta kendisine bağlı olan Birinci Ordu'nun Hareket Ordusu'na karşı koyması şeklindeki teklifleri "bir Halife olarak Müslümanları birbirlerine kırdıramam" diyerek kabul etmediği de nakledilir. Böylece Hareket Ordusu duruma hakim olunca akabinde ilan edilen sıkıyönetimle İttihatçılar büyük bir korku ve sindirme faaliyetine giriştiler. Olaylarla ilgisi bulunduğu iddia edilen birçok kişi idam edildi. Bu hadiselerde doğrudan bir sorumluluğu olmadığı artık bilinen Sultan II. Abdülhamid de İttihatçıların hincından kendisini kurtaramadı; sıra onun hal'ine gelmişti. Esasen İttihatçılar buna daha önce niyetlenmişler ve Hareket Ordusu İstanbul önlerine (Yeşilköy'e) geldiğinde Meclisin çoğunluğu ile burada yaptıkları gizli bir toplantıda Padişahın hal'ine karar vermişlerdi. Ancak şartlar henüz müsait olmadığı için bu kararı saklı tuttular. Nihayet 27 Nisan 1909'da toplam 274 üyenin katıldığı bir oturumda oybirliği ile Padişahın "Otuzbir Mart olaylarına sebebiyet vermek, dini kitapları yasaklamak, yırtmak ve yakmak, Devlet hazinesini israf etmek, halka zulüm etmek gibi" suçlarla hal'ini caiz gören fetva tasdik edildi. Duruma itiraz eden bazı mebuslar baskıyla sindirildiği gibi fetvada isnad edilen suçların doğru olmadığı gerekçesiyle fetvayı imzalamaktan kaçınan ve bunun yerine Padişah'a tahttan feragat etme teklifinde bulunulmasını savunun Fetva Emini Hacı Nuri Efendi de zorla ikna edildi (Nuri Efendiyi ikna eden Mustafa Asım Efendi'nin bunun için şöyle söylediği ifade edilmektedir: "Bu fetvayı imzalamazsan Abdülhamid'in hal'i mümkün olmaz, saltanatta kalmasına da imkan yoktur. Hal' edemezlerse katl ederler. Sen de böylece ölümüne sebep olursun"). Oylama o kadar hızlı gerçekleşmişti ki, Hacı Nuri Efendi'nin ısrarla üzerinde durduğu ve fetva metninde Padişah'a feragat teklifinin yapılmasının meclisin tercihine bırakılması hususu oylamaya bile sunulmamıştı. Meclisin bu şekildeki kararı bir heyet tarafından II. Abdülhamid'e okundu. II. Abdülhamid kararı dinledikten sonra uygun bulunursa Çırağan sarayında ikamet etmek istediğini bildirdi. Ancak Mahmut Şevket Paşa bunu kabul etmeyerek aynı günün akşamında II. Abdülhamid'i ailesi ve maiyetinin bulunduğu 38 kişilik grubuyla ve bir kaç valiz eşyasıyla trene bindirterek Selanik'e gönderdi. (Yolculuğa başlarken Sultan II. Abdülhamid Yıldız sarayında bulunan ve kendisinin şahsi serveti olan nakit, altın ve gümüş paralar ile bazı değerli taşları

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

beraberinde götürmeyip orada bırakmıştı. Fakat hanımı Naciye Sultan'a ait para ve mücevherlerinin bulunduğu bir çanta ise Sirkeci Garı'nda bir makbuz mukabilinde daha sonra iade edilmek üzere elinden alınmış, fakat bir daha iade edilmemiştir. Dönemin İttihatçı kaynakları bu olayı saklayıp valiz kargaşalıkta kaybolmuştur diye yazagelmekle birlikte, Osmanlı Arşivi'nde son çıkan Abdülhamid evraklarında bunun doğru olmadığı ve çantaya el konulduğu tevsik edilmektedir.) Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa bir Padişah sürgüne gönderiliyordu. Daha sonraları sık sık gündeme getirileceği gibi Meclisin kararını Padişah'a tebliğ eden heyette bir tek Türk mebusun dahi bulunmayışı ise bizzat II. Abdülhamid'i bile hayrete düşürecek bir başka gerçektir. Esasen Sultan II. Abdülhamid daha önce Hareket Ordusu Yeşilköy'e geldiğinde Meşrutiyet'i korumakta kararlı olduğunu, eğer milletçe istenmiyorsa tahtı kardeşine bırakabileceğini, fakat buna mukabil meclisin bir komisyon kurarak son olaylarda kendi dahlinin bulunup bulunmadığının araştırılmasını talep etmişti. Ancak bu teklif Ayan Reisi ve Sultan II. Abdülhamid'in yedi defa sadrazamı olmuş Sait Paşa tarafından, "eğer tebrie ederse (suçsuz olduğu anlaşılırsa) sonra bizim hal-ü mevkiimiz nice olur" gerekçesiyle reddedilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid bundan sonra Selanik'te Alatin Köşkü'nde sakin bir hayat yaşamaya başladı. Günlerini çeşitli ibadetler ve tefekkürün yanı sıra marangozluk ve demircilik gibi pratik uğraşlarla geçiriyordu. Dış dünya ile irtibatı kısıtlı olduğu ve kendisine gazete dergi gibi yayın organları ulaştırılmadığı için siyasi gelişmeleri de yakinen takip edemiyordu.³⁸ Balkan savaşları sırasında Selanik'in düşme tehlikesi baş gösterince arzusu hilafına 1 Kasım 1912'de İstanbul'a nakledildi ve Beylerbeyi Sarayı'nda yaşamaya başladı. Gelişmelerden haberdar olduğu zaman çok üzülmüş ve Balkan Devletlerinin ittifakına göz yumulmasını siyaset bilmezlik olarak niteleyerek Balkanlar'daki daha önceki Osmanlı varlığının bu devletlerin aralarındaki ihtilafa dayandığını ifade etmiştir. Aynı şekilde Birinci Dünya Savaşı'na Almanya safında girmenin de büyük bir hata olduğunu belirten Abdülhamid savaşın sonlarında kendisinin tecrübelerinden faydalanmak isteyen Enver ve Talat Paşalara artık çok geç olduğunu ve bu savaşın daha başlangıçta kaybedildiğini ifade etmiştir. Bu sıralarda aradan geçen sıkıntı dolu on yılın neticesinde halkın ve aydınların Sultan II. Abdülhamid ve dönemine bakışları değişmişti. Nitekim 10 Şubat 1918'de vefat ettiği zaman Devlet töreniyle kaldırılan cenazesinde bu değişiklik bütün duygusallığıyla dile getirilmiş ve tahassürle toprağa verilmiştir. Mezarı Divanyolu'ndaki II. Mahmut Türbesi'ndedir.

Sultan II. Abdülhamid ve dönemi Osmanlı tarihinin en fazla tartışılan ve hakkında en fazla söz söylenen, yazı yazılan konularından birisidir. Bu yüzden de konu ile ilgili literatür hem çok çeşitli hem de çoğu kere birbirleri ile çelişkilidir.³⁹ Bu farklılık ve çelişkilerde ideolojik ve siyasi kaygılardan kaynaklanan önyargıların payı ile ilerleyen yıllardaki hassasiyetlerin tesiriyle geriye dönük tarih inşa etme gayretlerinin payı bir tarafa bırakılırsa göze çarpan bir diğer önemli faktör, dönemin, Osmanlı tarihi ve uluslararası ilişkiler açısından çok hassas ve Sultan II. Abdülhamid'in de çok girift bir kişiliğe sahip olmasıdır. Her şeyi kontrol etmek isteyen ve bunda da kararlı olan bir iradenin böylesine hassas bir dönemde otuz seneyi aşkın bir süre devlet mekanizmasının başında bulunması onu tabiatıyla çok yıpratmıştı. Günden güne çözülmeye doğru sürüklenen bir imparatorluğu bir arada tutabilme gayret ve endişesi normal şartlarda farklı gelişmesi mümkün olan siyasi tecrübeyi katı bir merkezîyetçiliğe götürmüş, buna bir de bürokrasi ve üst seviye devlet kadrolarına (bazan gerekçeleri olsa da) güvensizlik eklenince ortaya mevcut durum çıkmıştır.

Diğer taraftan XIX. yüzyıl iç ve dış şartlarında Osmanlı Devleti gibi bir devletin bu kadar

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

uzun bir süre padişahlığını yapabilmek tabiatıyla bir takım kişisel özelliklere de sahip olmayı gerektirirdi. Nitekim yakın irtibatla bulunanların şahitliklerine göre, Sultan II. Abdülhamid şüpheli ve vehimli olmasının yanı sıra cesur ve soğukkanlı bir yapıdaydı. Zekası keskin, hafızası ise çok kuvvetliydi. Öyle ki, yıllarca önce cereyan etmiş bir olayı ve kişileri bütün detaylarıyla hatırlar, bu konuda katiplerini uyarır, evrakların yerlerini bile söylerdi. Çalışmayı sever ve devlet işlerini çok ciddiye alırdı. Onun bu özellikleri belki de en carpıcı bir şekilde devrinde İstanbul'da Avrupa devletleri adına sefaret görevlerinde bulunmuş yabancıların hatıratlarında da nakledilmektedir.

Bütün bunların ışığında sonuç olarak şunlar ifade edilebilir: Zor zamanda ve zor şartlarda bulunmasına rağmen, Devletin varlığını devam ettirebilmesi için son derece önemli görülen uzun süreli barış temin edilmiştir. Tanzimat'ın hedeflediği idari, bürokratik ve hukuki teşkilatlanmayla ilgili yeni arayışlara devam edilmiş, bürokrasinin işleyişini hızlandırmada, resmi daireler arasındaki uyumu sağlamada ve iş takibinde ciddi adımlar atılmıştır. Büyük ölçüde Tanzimat'tan devralınan ağır mali şartlara rağmen iktisadi altyapıda da ciddi düzeltilmeler gerçekleştirilmiştir. Eğitimde ülkenin ihtiyaçlarına uygun yeni okullar açılmış bunların teknik imkan ve kapasiteleri arttırılmaya çalışılmıştır. Ülkenin imar durumunda belirgin bir gelişme sağlanmış, Anadolu ve Arap vilayetlerinin bir çok yerinde "devletin şanına" uygun resmi binalar inşa edilmiş, yollar, köprüler, demiryolu ve telgraf ağı yapımı ile ulaşım ve haberleşmede büyük bir mesafe kaydedilmiştir. Kısacası Sultan II. Abdülhamid Dönemi yakın zamana kadar özellikle muhaliflerince çokça vurgulandığının aksine heba olmuş veya kaybedilmiş bir zaman dilimi değil, Osmanlı Devleti'nin artık atıl durumu gelmiş ihtiyar yapısına neşter vurulmaya devam edilen, bir çok alanda yeni müesseselerin kazanıldığı ve kelimenin tam anlamıyla "modern" bir devlet olmanın gerektirdiği alt yapının temellerinin atıldığı bir dönem olarak değerlendirilmelidir.

Doç. Dr. Azmi ÖZCAN

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 12 Sayfa: 909-930

Dipnotlar :

1. Mesela bk H. Woods, Türkiye Anıları; Osmanlı Bahriyesinde 40 Yıl, İstanbul 1976, s. 121.
2. Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım, İstanbul 1984, s 207.
3. Tahsin Paşa, Yıldız Hatıraları, İstanbul 1931; İ. M. K. İnal, Son Sadrazamlar, III, İstanbul 1982. s. 1266.
4. İbnülemin M. K. İnal, s. 1266.
5. Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları, (nşr. M. K. Özgül) İstanbul 1991, s. 368-9.
6. W. Gladstone, Bulgarian Horrors and the Question of the East, London 1876. Birkaç sene sonra İngiltere başbakanı olan Gladstone'nin yazdığı bu kitapçık yayımlandığı ilk ay içerisinde 200.000 satacak kadar kamuoyu gelişmelerden etkilenmişti. II. Abdülhamid İngiliz sefirinden bu aleyhte kamuoyunun durdurulması için yardım istemişti. YEE, 8-2009/7-3, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Bu konuda bir inceleme için bkz. D. Harris, Britain and the Bulgarian Horrors of 1876, Chicago 1939.
7. İbnülemin M. K. İnal, Son Sadrazamlar III, s. 1278.
8. 1876 Anayasa metni için bk. S. Kili, A. S. Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri 1839-1980, Ankara 1982.
9. Mahmut Celaleddin Paşa, Mirat-ı Hakikat, (nşr. İ. Miroglu), İstanbul 1983 219.
10. Mithat Paşa'nın mektubundan bazı bölümler onun üslubu hakkında kanaat verecektir. "Padişahım, Meşrutiyeti vaz ve ilandan muradımız istibdadı kaldırmak ve zatı şahanenizi vazifelerinizde ikaz ve devlet vükelasının vazifelerini tayin ve milletimizin halkı arasında kamil müsavata temin edip elbirliği ile ve gerçekten mülkün islahına çalışmaktır. Evvela zatı mülukanelerine ait olan hükümdarlık vazifelerinizi mutlaka bilmelisiniz. Zira

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

bütün hareketinizden millet nazarında mesul olacaksınız. Bendenizin zatı mülukanelerine fevkalade riayetim vardır. Ancak ahkamı şer'i şerife tatbiken milletimizin menfaatlerine zararlı olan en ufak hususlarda bile size itaat etmemekte mazurum... dokuz gün oluyor ki arzları is'af etmemekte devam buyuruyorsunuz. Amelenin aletine müşabih olan mübrem nizamları reddediyorsunuz. halbuki aletsiz iş görülmez bu hal ise henüz dehşetli zelzelelerden mahv ve inkiraz derecesini savuşturan devlet binasını tamire çalıştığımız sırada siz adeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim." Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, İstanbul 1909, I, s. 188-189.

11. O. Koloğlu, Abdülhamit Gerçeği, İstanbul 1987, s. 244.
12. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1988, s. 233.
13. YEE, 8-2625-77-3, BOA, Bkz. Hocaoglu, s. 82-90; İ. H. Uzunçarşılı, "II. Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", İ. Ü. Tarih Dergisi, VII, 1954, s. 453-460.
14. Mahmud Celaleddin Paşa, Mirat'i Hakikat, s. 310-313. Paşa'ya göre. "Savaşa istekli görünen ve bu işe kafa yoran devlet ileri gelenleri, Rusya'ya tabi Çerkez kabilelerinin ve Dağıstan kavimlerinin isyana teşvik edilmesi fikrini de ortaya atıp, bu yolla büyük ümitlere kapılmışlardı." O sıralarda İstanbul'da bulunan bazı Abaza ve Dağıstan ileri gelenleri de bu fikri teşvik edince hemen bu yolda faaliyetlere başlanmıştı. Fakat Paşa'ya göre bütün bu yapılanlar düşüncesizce ele alınmış, gerçekleşmesi imkansız olan şeylerdir ve "Doğu memleketlerinde girilen bu tahrikler, boşuna birtakım Müslüman kanı dökülmesine sebep" olmuştur. Başlangıçta II. Abdülhamid de bu mesele hakkında tereddütlerini açıklamış ve eğer oralardaki insanlar, Ruslara karşı direnebilecek durumda değiller ise onların felaketinden Allah katında sorumlu olmamak için bu işten vaz geçilmesini istemiştir. İrade Dahiliye, 61133, BOA.
15. İbnülemin M. K. İnal, III, s. 1268.
16. M. Celaleddin Paşa, C. III, s. 72.
17. Gelişmelerin takibi için bk. W. N. Medlicot, The Congress of Berlin and After 1878-1880.
18. Özellikle Cevdet Paşa'nın derin bilgi ve tecrübesi ile Padişah üzerinde çok tesirli olduğu muhakkaktır. Mesela bk-Sultan II. Abdulhamid'in 'Pan-İslam' Siyasetine Cevdet Paşa'nın Tesiri, TDV Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumuna Sunulan Tebliğ 10-11 Haziran 1995. (yay. Ankara 1997).
19. Padişah'a göre mevcut şartlarda Avrupa devletlerine karşı izlenebilecek en iyi politika tarafsızlık idi. YEE, 9-1820-72; 8-2609-77-3; 9-2727-72-4, BOA; A. Çetin-R. Yıldız, Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim, İstanbul 1976, s. 31-39; 47-55; 56-61.
20. FO, 78/4341; 195/2363, Annual Report for Turkey, Public Record Office (PRO), YEE, 8-1063-77-3; 9-2612-72-4, BOA.
21. Osmanlı basını bu vesileyle dünyanın muhtelif yerlerinden gelen tebrik telgraflarını yayımlamıştır. Mesela bk. Malumat 5 Haziran 1897.
22. A. Özcan, Ş. T. Buzpınar "Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik, Church Missionary Society İstanbul'da", İstanbul Araştırmaları Dergisi, c. I. Bahar 1997.
23. Geniş bilgi için bkz. C. Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, İstanbul 1984, s. 112.
24. İngilizler bir taraftan da Padişah'a Ermenilerin ihtilal hazırlığı içerisinde olduğunu söylüyordu. bkz. Y. A. Hus, 358-02, BOA.
25. Bu dönemdeki Avrupa kamuoyu için bk. W. L. Langer, The Diplomacy of Emperialism 1890-1902, N. York 1969.
26. Y. Hamza, "II. Abdülhamid ve Makedonya 1876-1909", Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli II, İstanbul 2000.
27. YEE, 9-1820-72-4 BOA.
28. YEE, 8-2609-77-3 BOA, II Abdülhamid aynı yerde 93 Harbi'ne İngiltere'nin sebebiyet verdiğini de söylemektedir.
29. YEE, 9-2638-72-4, BOA II. Abdülhamid'e göre İngiltere'nin artık "Devlet-i Aliyye'yi neuzubillahi teala tavaif-i müluk şekline koymaya sa'y eylemekte olduğu bedihidir." Hilafeti Araplara nakletmekle de bu kurumu "kendi maiyyetinde bir alan itihaz ederekten cümle müminini istediği gibi tasarruf etmektedir". İngiltere'de bu dönemde zaman zaman gerginleşen Osmanlı ilişkilerinde hilafetin dünya müslümanlarını kendileri aleyhine harekete geçirme ihtimaline karşı alternatif politikalar üzerinde çalışıldığı bir gerçektir. Bunlar arasında en çok tartışılan da hilafetin Araplara intikali projeleri idi. Geniş bilgi ve tartışmalar için bkz A. Özcan "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları 1873-1909", İslam Araştırmaları Dergisi, II, İstanbul 1998, s. 49-71.
30. Konu ile ilgili genel olarak bkz. İ. Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983.
31. Geniş bir değerlendirme için bk. A. Özcan, "İttihadı İslam", TDV İslam Ansiklopedisi, c. XXIII, s. 470-475.
32. YEE, 9-2008-72-4; YEE, 11-1763-130-5, BOA.
33. YEE, 9-2610-72-4, BOA.
34. İngiliz Elçisi Layard'ın şu ifadeleri bu durumun açık bir teyididir: "Sultan halifelik sıfatı hakkında gösterdiği

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

hassasiyeti başka hiç bir meselede göstermemektedir. Halife unvanına yönelik herhangi bir tenkide son derece alındığı gibi, onun en büyük gayelerinden birisi de bu unvanını muhafaza etmektir. Zira hilafet onun bir çok dahili ve harici siyasetinin anahtarı konumundadır", Layard Papers, 38938/7, British Museum.

35. Bizzat Padişah'a göre, devletin bekası "dört şeye münhasırdır: Birincisi dinimiz olan Din-i İslam'ın muhafazası, İkincisi: Hanedan-ı Saltanat-ı Seniyye'nin bekası, Üçüncüsü: Haremeyn-i Şerifeyn'nin vikaye ve muhafazası, Dördüncüsü; Payitahtımızın İstanbul kılması", YEE, 9-2006-72-4, BOA.
36. Yıldız Evrakı arasında mekteplerin durumuna, islahına ve gayri müslim mekteplerle mukayesesine dair çok sayıda vesika mevcuttur mesela bkz. YEE. 11-1419-120-5; 11-1765-120-5 BOA.
37. II. Abdülhamid bu dönemde basında kendisi aleyhine çıkan neşriyatla ilgili olarak başkatibine şöyle söylediği nakledilir: "Bu gazetelerin makam-ı saltanat ve hilafete bu kadar tecavüz etmelerine bakılır ise, fimabad ne padişahlığın ve ne de hilafetin ehemmiyeti kalmayacaktır. Zannedersenem ben hatemü'l-mülük olacağım", İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, (Haz. F. R. Unat), Ankara 1985.
38. Yıldız Arşivinde bulunan evraklar II. Abdülhamid'in devri saltanatında Avrupa'da neşredilen yaklaşık 600 kadar günlük gazete ve derginin takip edildiğini işaret etmektedir. M. Göçmen, İsviçre'de Jön Türk Basını, İstanbul 1995, s. 89.
39. II. Abdülhamid ile ilgili değerlendirmeler uzun süre genellikle onun muasırları ve muhalifleri İttihatçı kalemlerin eserlerine dayandırıldığından kaçınılmaz olarak tek yanlı sonuçlara ulaşılabiliyordu. Bu tartışmaların günümüze kadar uzanan boyutunda ise "Kızıl Sultan" ve "Ulu Hakan" uçlarıyla II. Abdülhamid'in lehinde veya aleyhinde olmak neredeyse bir kimlik tercihi gibi takdim edilir olmuştur. Tarihe akademik bir disiplin ve sorumluluk çerçevesinde yaklaşıldığında kişileri övmek ya da yermenin bu disiplin ve sorumluluğun konusu dışında kaldığı görülecektir. Hiç bir saik ve gayretle tarih değişmeyecek olduğuna göre yapılması gereken şey sağlam bilgiler ve belgeler ışığında oluşacak tablonun her türlü peşin hüküm ve genellemelerin tasallutundan kurtarılacak ortaya konmasıdır.

Nitekim Abdülhamid-İttihatçı çekişmesinin duygusal ve ideolojik tesirlerinden kurtulmakta epey mesafe katetmiş günümüz tarihçiliğinde, Türkiye'de ve yurt dışında başta arşiv vesikalarına dayanılarak yapılan yeni akademik çalışmalar konuyu bütün yönleriyle ve bir tarih olarak ele almak imkanı sağlamaktadırlar. Daha geniş ve mukayeseli okuma arzusu duyacaklar için metin içinde zikredilen eserlerin yanı sıra ilk aşamada müracaat edilebilecek kaynak hüviyetinde ve doğrudan II. Abdülhamid ve Dönemi'ni konu alan Türkçe çalışmalardan bazıları şunlardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Mahfuz Osmanlı Devletinin resmi evrakının yanı sıra bkz, Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim (nşr. A. Çetin-R. Yıldız), İstanbul 1976; Abdülhamid Han'ın Muhtıraları, (nşr. M. Hocaoğlu), İstanbul 1976; Abdülhamid, Siyasi Hatıratım, İstanbul 1987; Tahsin Paşa, Abdülhamid'in Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1931; Ahmed Mithat, Üss-i İnkılap, İstanbul 1294-95; Mahmut Celaleddin Paşa, Mir'at-i Hakikat, (nşr. İ. Miroğlu), İstanbul 1983; Ali Haydar Mithat, Mithat Paşa, İstanbul 1325; Sait Paşa, Hatırat, İstanbul 1328; Kamil Paşa, Hatırat, Konstantiniyye 1329; Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, İstanbul 1909; Ziya Şakir, II. Sultan Hamid, Şahsiyeti ve Hususiyetleri, İstanbul 1943, a. mlf, Sultan Hamid'in Son Günleri, İstanbul 1943; Abdurrahman Şeref-Ahmed Refik, Sultan Abdülhamid-i Sani'ye Dair, İstanbul 1337; Ayşe Osmanoğlu, Babam Sultan Abdülhamid, Hatıralar, İstanbul 1984; Atif Hüseyin, Hatırat, Türk Tarih Kurumu, Yazmalar, nr. 225; İbnül Emin M. K. İnal, Son Sadrazamlar, İstanbul, 1982, c. III., c. IV; Cemil. Koçak, II. Abdülhamidin Mirası, İstanbul 1990; O. Nuri Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul 1945; Şükrü Hanoğlu, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön

Türklük, İstanbul 1986; E. Ziya. Karal, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1986; Orhan Koloğlu, Abdülhamid Gerçeği, İstanbul 1987; amlf, Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamid, İstanbul 1998; Y. Tekin Kurat, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, Ankara 1968; M. Kemal Öke, Vambery'nin Gizli Raporlarında İkinci Abdülhamid ve Dönemi, İstanbul 1983; A. Fuat Türkgeldi, Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye, (nşr. B. S. Baykal) Ankara 1987; Cezmi Eraslan, Abdülhamid ve İslam Birliği, İstanbul 1992; İlim Kültür Sanat Vakfı, II. Abdülhamid ve Dönemi, Sempozyum Bildirileri, İstanbul 1992; C. Küçük, "Abdülhamid", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 1, s. 216-221; İ. Ü. Tarih Araştırma Merkezi, Sultan II. Abdülhamid ve Sevri Semineri, Bildiriler, İstanbul 1994; A. Özcan, İ. Şahin, "II. Abdülhamidin Hususi Mektup ve Telgrafları", İ. Ü. Tarih Dergisi, No. 34, 1984; I. Hakkı Uzunçarşılı, II. Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", İ. Ü. Tarih Dergisi, 1954; amlf, "II. Sultan Abdülhamidin Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", Belleten, 44, 1946. Mithat Sertoğlu, "II. Abdülhamidin Millete, Mebuslara, Askere En Son Hitabı ve Serveti Hakkında Yeni Belgeler", Belgelerle Türk Tarihi dergisi, 79-81, 1974; Aydın Talay, Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid, İstanbul 1991; Süleyman Kocabaş, Sultan II. Abdülhamid, İstanbul 1995; Sabuncuzade Luis Alberi, (Haz. M. Aydın), Sultan II. Abdülhamid'in Hal Tercümesi, İstanbul 1997; Bilge Yayıncılık, Sultan II. Abdülhamid Paneli, II, İstanbul 2000.